

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANDA İSLAMİ MALİYYƏ ANLAYIŞININ İNKİŞAFININ
PERSPEKTİVLƏRİ”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Eyvazov Səxavət Azər

BAKİ -2019 cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d.,dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

“ ____ ” _____ 2019-cu il

“AZƏRBAYCANDA İSLAMİ MALİYYƏ ANLAYIŞININ İNKİŞAFININ
PERSPEKTİVLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə Menecmenti

Qrup: 640

Magistrant
Eyvazov Səxavət Azər oğlu

Elmi rəhbər
İ.ü.f.d. Elsevər Quliyev Nizami oğlu

Proqram rəhbəri
i.e.n.,dos.Seyfullayev İlqar Zülfüqar oğlu

Kafedra müdiri
i.e.d.,prof Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

BAKİ - 2019

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	5
I FƏSİL. İslam ticarət qanunları	9
1.1. İslam ticarət qanunlarının elmi əsasları.....	9
1.2. Müqavilə hüququ İslam maliyyə məhsullarının əsası kimi.....	21
II FƏSİL. Azərbaycan kredit bazarının müasir inkişaf meyilləri.....	30
2.1. Qlobal maliyyə sisteminin tənəzzül meylləri.....	30
2.2. Azərbaycanda kreditləşmənin inkişaf dinamikası.....	35
2.3. İslam maliyyə bazarının inkişaf meyilləri.....	46
III FƏSİL. Azərbaycanda İslam maliyyəsinin inkişaf perspektivləri.....	58
3.1. İslam maliyyəsinin tətbiqində beynəlxalq təcrübə.....	58
3.2. İslam maliyyəsinin Azərbaycan Respublikasında tətbiqinin iqtisadi perspektivləri və hüquqi bazanın formalaşması.....	70
Nəticə və təkliflər.....	75
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	77
Cədvəllərin siyahısı.....	80
Diagramların siyahısı.....	80

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC FINANCE IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The relevance of the research: The Islamic Economy, a macroeconomic concept, reflects many aspects, such as production and consumption relationships, finance, zakat, foundations. However, under current conditions, this structure is still not fully systematized. We can see that the current models are used in many banks, insurance and investment markets.

Purpose and Objectives of the Research: The main purpose of the dissertation work is to find and solve existing obstacles to researching and applying Islamic finance models in the world and in Azerbaijan.

Used research methods: Economic and comparative analysis, generalization, graphic studies, analysis-synthesis methods were used in the evaluation of materials.

Knowledge base of research work. The research information base legislative and normative documents, published in periodicals articles and materials of the Internet network, official materials of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan were used.

Research restrictions: Requires broader practical information **Research Outcomes:** The basics of business management are the identification, design, and implementation of the strategy and coordination of some of the company's features.

Results of the research: It is defined in accordance with Islamic law and prohibited activities.

Scientific-practical significance of the results: The practical significance of the work can be emphasized that it can be a useful database for those who want to do research in the future. At the same time, it can be used as a necessary resource for teaching in universities on the topics addressed in the dissertation.

Key words: Islam, finance, bank

GİRİŞ

Tədqiqat işinin aktuallığı. İslam maliyyəsinin modern dövrə aid olan modellərinin təməli 1960-cı illərdə qoyulmuşdur. Avropa və Amerikada İslam maliyyəsinə aid müxtəlif investisiya qurumları yaranmış, ənənəvi əsaslarla fəaliyyət göstərən bir çox maliyyə qurumu yeni pəncərələr açmaq yoluyla sürətlə böyüyən bazardan pay almaq üçün rəqabətə girmişdir. Xüsusi ilə 2008 böhranından sonra İslam maliyyəsinə diqqət daha çox artmışdır. İslam maliyyəsi sadəcə İslam ölkələrində deyil həmçinin dünya miqyasında ənənəvi maliyyə qarşısında sürətlə böyüməyə nail olan bir sistemdir.

Statistikaya əsasən 2000-ci illərin başlanğıcında İEOÖ dünya iqtisadiyyatının 37%-ni təşkil edərkən, hazırki dövrdə bu rəqəm 50% -ə yaxındır və İEOÖ xarici investisiyaların 50%-ni özlərinə cəlb edə bilmişdirlər. İndoneziya, Pakistan, BƏƏ, Qatar, Əlcəzair, Malaziya, Səudiyyə Ərəbistan Krallığı, İran və Türkiyə kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya iqtisadiyyatında böyük əhəmiyyətə malikdirlər.

İslam maliyyəsi haqqında araşdırmalar aparılarkən diqqət çəkən bir çox faktlar meydana çıxır. Bunlardan ən önəmlisi, İslam iqtisadi qanunlarının makro və mikro iqtisadi qanunlara ziddiyyət təşkil etməməsi, lakin istehsal, xidmət, ticarət və maliyyə sahələrində yaranan münasibətlərin, xüsusi qaydalar toplusu əsasında tənzimlənməsidir. Həmin qaydalar toplusu Şəriət qanunları adlandırılır və müsəlman cəmiyyəti üçün onlar hüquq bazası xarakterini daşıyır. Başqa sözlərlə İslam dini qanunlarını, yalnız müsəlman cəmiyyətinin sosial həyatını (elm, əxlaq, mədəniyyət, və sair) tənzimləyən qanunlar kimi yanaşmanı qəbul etmək düzgün olmaz. Həmin qanunların muasir iqtisadi münasibətlərdə təzahürü, magistr dissertasiyasında aparılan tədqiqatların aktuallığını təşkil edir.

İslam maliyyəsi son 10 ildə dünya iqtisadiyyatında öz aktuallığını dahada artırmış və daha geniş tədqiqatların obyektinə çevrilmişdir. Bilirik ki, maliyyə sektorunda əsas tədqiqatlar risklərin ölçülməsi və idarə olunmasına yönəlidir. Bu baxımla İslam maliyyəsində mövcud olan risk menecment, öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və tədqiqatların əsas hədəfidir.

Beləliklə, İslam iqtisadiyyatı ticarət, istehsal-istehlak münasibətləri, maliyyə, zəkat, vəqf və digər hüquqi, iqtisadi və sosial əlaqələri özündə cəmləşdirən iqtisadi sistemdir. Lakin müasir zaman bu sistemin daha universal və vahid hüquqi-iqtisadi platformada fəaliyyət göstərməsini tələb edir və bu sahədə işlər aparılmaqdadır..

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Tədqiq olunan maliyyə sisteminə dair xarici ölkə alimlərindən Bolşakov S.V. Gryaznova A.G., Efimova O.V. Kovalev V.V., Likhacheva N.O., Şchurov S.A. Savitskaya G.V. Sheremet A.D., və s, Azərbaycan iqtisadçı-alimlərindən E.Quliyev, Ağamalıyev M., Şükürov. Məmmədov T, Şəkərəliyev A.. Rzayev Z.,Kəlbəliyev Y, Nuriyev Ə., Musayev A., Əlirzayev Ə., Həsənlı M., Sadıqov M., və başqalarının əsərlərini nümunə göstərmək mümkündür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi dünyada və Azərbaycanda olan İslam maliyyə modellərini tədqiq etmək və bunların ölkəmizdə tətbiq olunmasına mane olan mövcud maneələrı ortaya çıxarmaq və həll yolları tapmaqdır.Bu məqsədlərə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

- İslam ticarət qanunlarının elmi əsaslarının tətqiqi;
- Müqavilə hüququ İslam maliyyə məhsullarının əsası kimi araşdırılması;
- İslam maliyyə bazarının inkişaf meyllərinin araşdırılması
- Azərbaycan maliyyə bazarının müasir problemlərinin təhlil və qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanda İslam maliyyəsinin inkişaf perspektivlərinin tətqiqi
- İslam maliyyəsinin Azərbaycan Respublikasında tətbiqinin iqtisadi perspektivləri və hüquqi bazanın formalaşmasının öyrənilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Azərbaycanın kredit bazarı və İslam maliyyə məhsulları seçilmişdir.

Dissertasiya metodoloji əsası. Dissertasiya işinin yazılmasında müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. Belə ki, bu metodların əsasında sintez və analiz

metodları, deduksiya və induksiya metodları, həmçinin də müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Analiz metodunun köməkliyi ilə dissertasiya işinin mövzusu hissələrə-fəsilərə bölünmüş, daha sonra isə sintez metodunun vasitəsilə ayrı-ayrı fəaliyyətlər üzrə aparılmış təhlillər ümumiləşdirilmişdir. İnduksiya metodunun köməkliyi ilə dissertasiya işinin mövzusunə uyğun iqtisadi faktlar müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını normativ sənədlər və qanunvericilik, AR-nın DSK-nin rəsmi materialları, beynəlxalq analitik jurnallar və hesabatlar, dövrü nəşrlərdə nəşr edilmiş bir sıra məqalələr və internet şəbəkəsində mövcud materiallar istifadə olunmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində praktiki əhəmiyyətə malik təkliflər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Ölkəmizdə İslam maliyyəsi üçün hüquqi baza və bu sahədə çalışan maliyyə institutlarının olmamasıdır.

Tədqiqatın elmi praktiki nəticəsi. Ölkədə rəsmi hökumət strukturları səviyyəsində, İslam maliyyə sisteminin Azərbaycanda tətbiqi perspektivləri istiqamətində geniş müzakirələri aparılır. Bununla əlaqədar aparılan tədqiqatlar, həmin sistemin səmərəliliyinin ölkəmiz üçün müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Bu baxımdan dissertasiyanın nəticələri aktualdır və elmi praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. İşin praktik əhəmiyyəti haqqında onu vurğulamaq olar ki, bu sahədə gələcəkdə araşdırma etmək istəyən şəxslər üçün faydalı məlumat bazası kimi istifadə edilə bilər. O cümlədən, dissertasiya işində müraciət edilən mövzular üzrə universitetlərdə tədris həyata keçirilərkən, lazım mənbə kimi istinadlar verilə bilər.

Dissertasiya işinin həcmi. Dissertasiya işi girişdən, 3 fəsildən, 7 paragrafdan, nəticə və təkliflərdən, həmçinin istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından təşkil olunmuşdur.

Tədqiqat 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə İslam maliyyəsi və ticarət qanunları bir qavram olaraq araşdırılmış, fəlsəfəsi, məqsədləri, və önəmli yasaqları açıqlanmışdır. İkinci hissədə Azərbaycan maliyyə bazarının müasir problemlərindən danışılmış və onların səbəbləri araşdırılmışdır. Sonuncu olan

üçüncü hissədə isə İslam maliyyəsinin dünya praktikasında tətbiqi və Azərbaycan Respublikasında tətbiqinin iqtisadi perspektivləri və hüquqi bazanın formalaşması geniş izah olunmuşdur.

FƏSİL I. İSLAM TİCARƏT QANUNLARI

1.1 İslam ticarət qanunlarının elmi əsasları

İslam maliyyəsinin keçmişə və müasirliyə aid olan kökləri mövcuddur. Keçmişə aid olan köklər 1400 il əvvəl İslam dinin gətirdiyi prinsip və qaydalarına əsaslanır. Müasir kökləri, bu prinsip və qaydaların müasir zamanın iqtisadi və sosial tələblərin əhatə etmə prinsiplərini özündə ehtiva edir. İslam maliyyəsinin ənənəvi maliyyə sistemi ilə müqayisədə çoxlu sayda fərqləri mövcuddur, lakin cəmiyyətə bu sistemin təklif olunması eyni ilə ənənəvi maliyyə sistemində qəbul olunduğu kimi, iqtisadi səmərə almaq məqsədi daşıyır.

İslam dinin mahiyyəti. Qurani Kərim və Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) cəmiyyətə təqdim etdiyi ilahi qanunlar və ənənələrə əsaslanır. İslam qanunvericiliyinin tarixi Qurani Kərimin nazil olunmasından başlayır və cəmiyyətin bütün sferalarında, o cümlədən də sosial, iqtisadi, mədəni və hüquqi sferalarında mövcud məsələləri əhatə edir. Buda öz növbəsində böyük bir qanunvericilik bazası, Şəriət qanunları toplusunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Müqəddəs Qurani Kərimə əsaslanan Şəriət qanunları heç zaman dəyişdirilə bilməz, lakin bəşəriyyətdə mədəniyyətin, iqtisadiyyatın və texnikanın tərəqqi etməsi ilə əlaqədar yeni yaranan ənənələrin və ixtiraların praktiki tətbiqi, iqtisadi və sosial məsələlərin həlli o cümlədən də, cəmiyyəti narahat edən digər məsələlər üzrə Şəriət alimləri tərəfindən İslam dinin əsaslarına istinadən müasir fətvalar verilə bilər.

Bu baxımdan İslam ticarət əməliyyatları Şəriət qanunlarına istinadən vacib hüquqi və əxlaqi prinsiplərə əsaslanır:

a) Maliyyə borclarının və yaxud digər aktivlərin vaxtlı-vaxtında ödənilməsi və çatdırılması, bu qaydalara riayət olunması hüquqi nəticələrə səbəb olur.

b) İqtisadi sövdələşmə şərtlərinin müzakirəsində qarşı tərəfə tolerantlığın nümayiş etdirilməsi, tərəflər bir-birlərinin maraq və tələblərini diqqətlə müzakirə

etməli və qarşılıqlı razılıq əsasında həmin maraq və tələblər müqavilə şərtlərində öz əksini tapmalıdır.

c) Müqavilənin tərəflərin birinin xahişi əsasında qarşılıqlı qaydada ləğv edilməsi, bir halda ki, həmin tərəf müqavilə əsasında gələcəkdə əldə etdiyi gəliri özü üçün kifayət qədər yetərli hesab etməsə.

d) Bütün növ hesabatlarda, təqdimat və zəmanətlərdə düzgünlük və dürüstlüyə ciddi riayət olunması.

İslam maliyyəsinin mahiyyəti

İslam maliyyəsi – şəriətə qanunları əsasında aparılan maliyyə biznesidir. Ənənəvi maliyyə sistemi, xüsusəndə ənənəvi bank biznesi əhalidən əmanətlər cəlb etməklə, müyyən mənfəət faizi əlavə etməklə kreditlərin verilməsinə əsaslanır. Bu prosesdən irəli gələrək bank-müştəri münasibətləri debitor-kreditor (borcverən-borcalan) kimi formalaşır. Ənənəvi bank sisteminin əsas xüsusiyyəti faizlərin verilməsi və alınmasıdır hansı ki, Şəriət tərəfindən qəti qadağan edilmişdir. Bu halda depozitə yerləşdirilmiş və sonradan kreditə verilmiş pullar əlavə pullar yaradır və bu prinsip faiz (riba) sisteminin əsasını təşkil edir.

Başqa qeyri-bank bizneslərində, ənənəvi maliyyə məhsulları elementlərinə rast gəlmək olur ki, onlarda Şəriətlə qadağan olunmuş xüsusiyyətlərə malikdirlər. Buna misal olaraq, sığorta məhsullarında mövcud olan qeyri-müəyyənlik (Gharar) şərtləri və kapital bazarlarında bondların və faiz əsaslı digər növ istiqrazların mövcudluğunu, nümunə göstərmək olar.

Sığorta məsələsində sığorta şirkətinin qorunma təminatı, sığorta mükafatına (premiyasına) əsaslanır hansı ki, həmişə qeyri müəyyəndir, həm ödəniləcək məbləğə dair həmdə ümumiyyətlə nə zaman sığorta hadisəsinin baş verəcəyinə dair. Ənənəvi bondlar və digər faiz əsaslı qiymətli kağızlarda öz sahiblərinə faiz gəliri gətirir.

Ənənəvi ticarət həmçinin Şəriətlə qadağan olunmuş mal və xidmətlərin alqı-satqısı ilə məşğul olur. Bura daxil qeyri-halal məhsulların (donuz əti misal üçün), Şəriət qaydalarına zid kəsilməmiş heyvan ətlərinin, alkoqol içkiləri və digər məhsulların ticarəti. Başqa sözlərlə desək ənənəvi ticarət təcrübəsinin qəbul etdiyi şərtlər toplusu hansı ki, bu növ ticarət müqavilələrində öz əksini tapır. Bu sıraya

həmçinin maliyyə müqavilələrində aid edilir hansılar ki, öz müddəalarında qeyri-müəyyənlik və ya faiz ödəmə şərtlərini əks etdirmişdirlər.

Bankçılıq və faizlər (Riba)

İslam bankçılığı islam maliyyəsinin bir hissəsidir və hal hazırda özünün inkişaf mərhələlərini yaşamaqdadır. Ənənəvi bankçılığa alternativ hesab edilən bu maliyyə sisteminə başqa perspektivdən baxılır və digər iqtisadi qanunlar əsasında fəaliyyət göstərir. Ənənəvi bankçılıqda pullar əlavə pulları faiz gəliri əsasında yaradır. Şəriət tərəfindən Riba adlandırılan bu proses İslam maliyyə sistemi prinsiplərinə ziddir və İslam qanunları Peyğəmbər (s.a.s) ALLAH tərəfindən nazil olduğundan qadağan edilmişdir. Pula əmtəə kimi baxıla bilməz və puldan istifadəyə görə heç zaman qiymət təyin olunur bilməz. İslam iqtisadi qanunları pullara dəyər ölçüsü, mübadilə və ödəniş vasitələri kimi baxır. Həmin prinsipləri rəhbər tutaraq İslam bankçılığı öz fəaliyyətində mənfəət qazanmaq üçün ticarət, icarə, vəkalətli maliyyə xidmətləri və investisiya fəaliyyətindən geniş istifadə edir. Bu məhsulların hər biri üzrə yaranan bank-müştəri münasibətləri ənənəvi bankçılığın bank-müştəri münasibətlərindən fərqlənir və müxtəlif müqavilələr formatında öz əksini tapır.

İslam bankçılığında maliyyə təklifçisi-istifadəçisi münasibətləri.

İslam maliyyə sistemində islam bankı və əmanətçilər arasında münasibətlər agent və prinsipal (principal – hüquqi və yaxud fiziki şəxsdir hansı ki, digər şəxsi onun vəkalətli nümayəndəsi təyin edir), icarədar-icarəçi, sahibkar və investor (partnyer) kimi tənzimlənir. Bus ənənəvi bankçılıqda islam bankçılığı ilə ənənəvi bankçılığı fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir harda ki, münasibətlər yalnız borc verən-borcalan kimi tənzimlənir.

Cədvəl 1. Depozit/Öhdəlik.

Ənənəvi bankçılıq	İslam bankçılığı
Borc verən – borc alan münasibətləri	Prinsipial - Agent
Maliyyələşmə / Aktivlər.	
Ənənəvi bankçılıq	İslam bankçılığı
Borc verən – borc alan münasibətləri	Alıcı-satıcı münasibətləri İcarədar-icarəçi münasibətləri Principal-agent Sahibkar- investor

Cədvəldə göstərilən bank-müştəri münasibətləri bir daha İslam banklarının riba əsasında borc vermək konsepsiyasından uzaq olduqlarını və tətbiq olunan müqavilələrin başqa iqtisadi mahiyyət daşıdığını ifadə edir. Bu prinsiplər istər əmanət yerləşdirilməsi, istərsədə maliyyə təminatı prosesində ciddi riayət olunur.

Ənənəvi və islam maliyyəsinin digər fərqləndirici xüsusiyyətləri.

Kapital əsaslı investisiya və sabit gəlirli maliyyə vasitələrindən təşkil edilən İslam kapital bazarı, tətbiq olunan müqavilələr və əməliyyatların mahiyyətinə görə, ənənəvi maliyyə sisteminə istifadə olunan eyni müqavilə və əməliyyatlardan fərqlənməlidir. Bununla belə, qeyri-müəyyənlik və faizlərin hesablanması şərtlərindən əlavə, İslam kapital bazarının investisiyaları qumar və əyləncə oyunlarının, şəriətlə qadağan olunmuş digər növ ticarət, xidmət və istehsalat sahələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilməz, o cümlədən iqtisadi fəaliyyətdə kapitalla bağlı risklərə zəmanət verilə bilməz.

Baxmayaraq ki, hər 2 sistemin əsas məqsədi iqtisadi fayda qazanmaqdır, İslam maliyyəsi ənənəvi maliyyə sistemi ilə müqaisədə müqavilə hüququ və əməliyyatlarının xüsusiyyətlərinə görə özünü fərqləndirməlidir.

İslam maliyyə sisteminin fərqləndirici xüsusiyyətləri:

1. Faizlərin mövcud olmaması.

İslam bankçılığı öz fəaliyyətində riba əsaslı maliyyə fəaliyyəti ilə məşğul olmur və bütün növ bank məhsul və xidmətlərini bu prinsip əsasında yaradır. İslam qanunvericiliyində faiz (riba) eyni cisimli qiymətlilərin, misal üçün pulun-pula, əmtənin-əmtəyə mübadiləsi zamanı yarana bilər. Bankların əsas təcrübə etdikləri fəaliyyət pulların pula mübadiləsi hansı ki, yekunda borcun kreditə verilməsinə gətirib çıxarır. Muasir bankçılıq – pulların müəyyən mükafata-faizə borca verilməsinə əsaslanır. İslam bankçılığı istər pullarla istərsədə əmtəələrlə bağlı bütün əməliyyatlarda faiz əsaslı sövdələşmələri tamami ilə inkar edir.

Ənənəvi bank sistemində əmanətlər üzrə aparılan əməliyyatlar, banklar tərəfindən nəgd pulu faizlə ödənilməsinin ən önəmli nümunəsidir. Faiz əsaslı əməliyyatların istifadə edilməməsinin ən yaxşı təcrübəsi elan verməklə, saxlanca qəbul olunmuş (Vadiə hesabı) və yaxud borca verilmiş pullar (Qard/Hasan)

müqabilində heç bir əlavə mükafatın verilmədiyini bəyan etməkdir. ALLAH TALA Qurani Kərimdə ribanı Əl-Bəqərə surəsinin 275 ayəsində haram buyurmuşdur:

“Allah alış-verişi halal, sələmçiliyi isə haram etmişdir.”

2. Maliyyə (baza) aktivlərinə qoyulan tələb.

İslam maliyyə sisteminin mühüm tələbi, bütün bank biznesinin ticarət və icarə (lizinq) əməliyyatlarının əsasında aktivin (əmtənin) olmasıdır. Bank satıcı, xidmət göstərən o cümlədənə, hüquqi və intellektual mülkiyyət təklifçisidirsə və yaxud icarədardırsa, bu həmin təklifin arxasında mal və xidmətlərin mövcud olması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu əməliyyatlar üzrə aktivin olmaması müqaviləni hüquqi cəhətdən qanunsuz hesab edilməsinə əsas verir. Bunun əksinə ənənəvi bank sistemində imzalanan borc müqavilələrdə aktivin mövcud olması tələb olunmur. Bununla belə, burada əsas tələb girovla borc vəsaitinin təmin olunması, ayrılan vəsaitə dair bankın xeyrinə faizlərin hesablanması, borcun ödənilmədiyi təqdirdə həmin borcun və hesablanmış faizlərin girov hesabına ödənilməsinin təmin edilməsinə yönəlir. Aktiv heç zaman kredit əməliyyatlarının tərkib hissəsi ola bilməz.

3. Qeyri-müəyyənliklərdən və spekulativ əməliyyatlar

İslam maliyyə institutlarının bütün əməliyyatları qeyri müəyyən şərtlər əsaslı və qumar fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsindən kənar olmalıdır. Bu ondan qaynaqlanır ki, (“Ğərar”) qeyri-müəyyən şərtlərin müqavilədə mövcud olması, fikrin tam aydın izah olunmaması və nəticədə tərəflər arasında çoxlu sayda mübahisələrə əmələ gəlməsi və yaxud dələduzluğa şərait yaradır. Qumar fəaliyyəti hər zaman bir tərəfin, digər tərəfin pulu hesabına varlanmasına səbəb olur.

4. Mənfəət və zərərin bölüşdürülməsi.

Bir çox İslam bank əməliyyatlarında müştəri və bank arasında mənfəət və zərərin bölüşdürülməsi prosesi mövcuddur. Bank qabaqcadan danışdırılmış şərtlər əsasında müəyyən edilmiş mütənasiblikdə mənfəəti müştəri ilə bölüşdürür. Zərər, Müdarabah müqaviləsi əsasında müştəriyə və yaxud banka məxsusdur, Müşarakah müqaviləsi əsasında isə tərəflər arasında kapital qoyuluşu mütənasibliyində çölüşdürülür . Bu prinsip ənənəvi bank sisteminin təklif etdiyi faiz əsaslı

məhsullarından tamami ilə fərqlənir. Mənfəət və zəzərin bölüşdürülməsi prinsipi İslam bankçılığını fərqləndirən xüsusiyyətlərindəndir. İslam bankçığı fond bazarında təqdim olunmasına baxmayaraq kapital bazarına aid deyil..

Mudaraba müqaviləsi – mənfəətin paylaşdırılmasını əks etdirən sövdələşmədir. Mudaraba müqaviləsinə əsasən pul vəsaitinin sahibi qabaqcadan razılaşdırılmış mənfəət norması əsasında banklar (sahibkarla), pulun idarəedilməsindən əldə olunmuş gəliri bölüşdürülməsini öz öhdəsinə götürür.

Müşarakah müqaviləsi – müştərək kapital qoyuluşu əsasında investisiya fəaliyyətini özündə əks etdirir. Bu fəaliyyət ənənəvi kapital bazarında investisiyaların səhmlərə yatırılması ilə eynidir, lakin investiyalar şəriət ilə qadağan olunmuş fəaliyyətlə məşğul olan şirkətlərin səhmlərinə və yaxud həmin fəaliyyətin özünün inkaşafına yatırıla bilməz.

5. Bankın və müştərinin hüquq və öhdəlikləri

Bankların və müştərilərin hüquq və öhdəlikləri yalnız ənənəvi bank sisteminin hüquqi-sənədlərinə yox, eləcədə bir çox ölkələrin qanunvericilik bazasında mövcud olan hüquqi normativ protokollar və müqavilə hüququna əsaslanır. Həmin hüquq bütün ticarət sövdələşmələrini, istehlakçıların hüquqlarının qorunması, müqavilə üzrə malın dəyərinin hissə-hissə ödənilməsi və iqtisadi fəaliyyətin digər növlərini tənzimləyir. Bu xüsusiyyətlər İslam bankçılığını ənənəvi bank biznesinin önünə çəkir. İslam bankı özü özlüyündə nə kredit verən nə də borcalan maliyyə institutu deyil, əksinə bank qanunvericiliyə əsasən vicdanlı satıcıdır. Lakin bu sistemə son zamanlar diqqət yetirilməyə başlamışdır və bu sistemin səmərəli fəaliyyəti üçün qanunvericilik bazasının mövcud olmasını və yaxud qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklər edilməsini tələb edir.

Misal üçün aksiz və əmlak vergiləri ilə bağlı Malaziya, Böyük Britaniya və Sinqapur öz qanunvericiliklərinə əlavə və dəyişikliklər etmişdirlər ki, əmlakın bank vasitəsi ilə alqı-satqısı həyata keçiriləndə ikili vergi tutulması aparılmasın. Bununla belə, əgər bank müəyyən bir əmlakı satıcıdan alaraq sonra öz müştərisinə satıb və yaxud maliyyə icarəsinə təqdim etsə, birinci dəfə əmlak alınanda, ikinci dəfə isə həmin əmlak satılanda vergi ödəməlidir.

Əgər müvafiq qanunvericilik bu cür ticarət əməliyyatlarının aparılmasını düzgün tənzimləməsə, İslam bankçılığı məhsullarından istifadə etmək istəyən müştəri əlavə maliyyə itkisinə məruz qalacaq.

6. Şəriət qanunlarına riayət olunması.

İslam maliyyə sisteminin əsas məqsədi aparılan bütün növ maliyyə əməliyyatlarının Şərt qanunlarına uyğun olunmasını təmin etməkdən ibarətdir . Bu məqsədə çatmaq üçün, bütün növ maliyyə institutlarında (banklar, sığorta şirkətləri, maliyyə (investisiya) fondları) Şəriət məsləhət və yaxud Şəriət nəzarət komitələri yaradılır. Komitənin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi bütün maliyyə institutlarına qoyulan əsas tələbdir. Həmin komitələrin əsas fəaliyyəti İslam Maliyyə İnstitutları tərəfindən yardadılan bütün növ maliyyə məhsul və xidmətlərin Şəriət qanunlarına uyğun olmasını yoxlamaqdan ibarətdir. Heç bir maliyyə institutu İslam maliyyə biznesi ilə, Şəriət alimlərindən(yüksək reputasiya, bilik və təcrübəyə sahib olan) təşkil olunmuş komitənin fəaliyyəti olmadan, məşğul ola bilməz.

7. Qadağan olunmuş mal və xidmətlər.

İslam maliyyə sisteminin digər vacib xüsusiyyətlərindən biri, maliyyə vəsaitlərinin şəriətlə qadağan olunmuş mal və xidmətlərin ticarətində istifadə edilməsidir . Şəriətlə qadağan olunmuş mal və xidmətlərə aiddir: əti haram buyrulmuş heyvanların ətindən istehsal olunmuş məhsullar, kəsilmədən öldürülmüş və yaxud şəriət qanunlarına zid kəsilmiş heyvan əti, məst edici içkilər, bir çox əyləncə növləri, tütün məhsulları və silah ticarəti. Bu qadağa eyni ilə həmin mal və xidmətlərin, saxlanılmasına, paylaşdırılmasına, nəqliyyatla daşınmasına, qablaşdırılmasına və digər marketinq xidmətlərinin göstərilməsinə aiddir.

8. İslam qanunvericiliyinin əsas prinsipləri.

İslam maliyyə sistemi – Şəriət qanunları əsasında maliyyə fəaliyyətini özündə əks etdirir. Sadalananlarla yanaşı, İslam maliyyə mal və xidmətləri o cür xüsusiyyətlərdən kənar olmalıdırlar ki, həmin xüsusiyyətlər mövcud qanunların icrasına maneə törətməməlidir. Misal üçün: səhmdar maliyyələşmədə və yaxud birgə investisiya qoyuluşlarında, kapital riskinə görə bank rəhbərliyi və yaxud digər

şəriklər zəmanət verə bilməzlər. İstənilən investisiya müqaviləsində kapital riski investora məxsusdur.

Riba və Ğərar.

İslam maliyyə sisteminin fəaliyyətini daha dərinlən anlamaq üçün, iki vacib şərtə diqqət yetirilməsi tələb olunur. Bu iki şərt Riba və Ğərarın bütün növ İslam maliyyə əməliyyatlarında tətbiq edilməsinin Şəriət tərəfindən qadağan olunmasıdır.

Riba.

Riba ərəb dilindən Azərbaycan dilinə sələm və ya faiz mənasında tərcümə olunur. Borca verilmiş pul vəsaitin üstündə alınan əlavə gəlir və ya mükafat, məbləğindən aslı olmayaraq Riba hesab edilir. Riba sadə anlamda, bir tərəfin digər tərəfin xərcləri hesabına heç bir iqtisadi əsası olmadan fayda əldə etməsi kimi başa düşülür. İslam ticarət qanunu iki iqtisadi sövdələşməni qanunsuz hesab edir. Bunlardan birincisi kreditlərin verilməsi, ikincisi isə barter şərtləri əsasında pul mübadiləsi.

Bütün müsəlman hüquqşunasları yetkinliklə qəbul ediblər ki, ticarət əməliyyatlarında

Ribaya gətirib çıxardan hallar, müəyyən şərtlər əsasında pulların və bir neçə növ yeyinti məhsullarının mübadiləsində baş verir. Bə iki növ aktivlərin mübadiləsinə xüsusi şərtlər tətbiq olunur.

Peyğəmbər (s.a.s) gələn hədisdə buyurulmuşdur: qızılın-qızıla, qümüşün-qümüşə, taxılın-taxıla, arpanın-arpaya, xurmanın-xurmaya, duzun-duza dəyişdirilməsi eyni cəkidə, cinsdə, keyfiyyətdə və bərabər dəyərdə əldən-ələ icazə verilir. Əgər əmtələr fərqlidirlərsə onların mübadiləsi yalnız bazar satış qiyməti əsasında mümkündür.

Bu tələb pul mübadilələrində də valyuta növlərindən aslı olmayaraq və ərzaq məhsullarının mübadiləsində onların keyfiyyətindən aslı olmayaraq tətbiq edilir.

Dediklərimizi konkret misallar üzərində aşağıda göstərilən cədvəldə xülasə edək.

Cədvəl 2. Mübadilədə ribaya gətirib çıxarda bilən malların mübadiləsinə qoyulan tələblər:

Valyuta mübadiləsi		Ərzaq məhsulunun ərzaq məhsuluna mübadiləsi	
Mübadilə predmeti	Şəriət tələbi	Mübadilə predmeti	Şəriət tələbi
Eyni valyuta üzrə (AVRO – AVRO)	Yerində ödəniş Bərabər məbləğ	Eyni ərzaq məhsulları üzrə (taxılın – taxıla)	Yerində mübadilə Bərabər dəyərdə
Fərqli valyutalar (AVRO-USD)	Yerində ödəniş	Fərqli ərzaqlar (taxıl – arpa)	Yerində mübadilə

Burada vacib şərtlərin biri mübadilə zamanı ödəmələrin yerində və həmin zaman aparılmasıdır baxmayaraq ki, mübadilə predmeti eyni və yaxud fərqli valyuta və ya ərzaq məhsullarıdır. Misal üçün 10 kg buğdanı 10 kg buğdaya dəyişdirən şəxslərin mübadiləsi o zaman icazəli sayılır ki, əmtəələr yerində mübadilə edilir və əmtəənin çatdırılmasında heç bir gecikmələrə yol verilmir. Əmtəələrin təqdim olunmasında yaranan gecikmələr, gecikdirən şəxs tərəfindən Riba-al-nasiah adlandırılan (nisiyə ribası) Ribaya gətirib çıxarır, hansını ki, mübadilədə və yaxud çatdırılmada gecikmələr nəticəsində yaranır.

Möhlət şərtindən irəli gələn Riba (Riba al-nasiah)

Mübadilə əməliyyatı	Çatdırılma müddəti	Qeyd
1 000 AVRO – 1 000 AVRO	Yerində mübadilə	Riba hesab edilmir
1 000 AVRO – 1 000 AVRO	Möhlətli ödəmə	Riba
1 000 AVRO – 1 200 USD	Yerində mübadilə	Riba hesab edilmir
1 000 AVRO – 1 200 USD	Möhlətli ödəmə	Riba
1 000 t taxılı – 1 000 t taxıla	Yerində mübadilə	Riba hesab edilmir
1 000 t taxılı – 1 000 t taxıla	Möhlətli çatdırılma	Riba
1 000 t taxılı – 1 000 t arpaya	Yerində mübadilə	Riba hesab edilmir
1 000 t taxılı – 1 000 t arpaya	Möhlətli çatdırılma	Riba

Digər tərəfdən eyni mənşəli aktivlərin mübadiləsində başqa bir diqqəti cəlb edən vacib məsələ mövcuddur ki, buda eyni mənşəli aktivlərin mübadiləsində kəmiyyət(çəki, məbləğ və sair) artımıdır. Əgər eyni mənşəli aktivlərin

mübadiləsində kəmiyyət fərqi yaranarsa bu halda şəriət qanunlarına əsasən bu Riba Al-Fadl hesab edilir. Riba Al-Fadl- kəmiyyətin artım Ribasını ifadə edir. Lakin bir məsələnidə vurğulamaq vacibdir ki, başqa mənşəli aktivlərin mübadiləsində kəmiyyət fərqi Riba AL-Fadl hesab edilmir. İki eyni mənşəli əmtəənin mübadiləsi, eyni məbləğə və yaxud eyni miqdara əsaslanır.

Kəmiyyət artımından irəli gələn Riba (Riba al Fadl)

Mübadilə	Məbləğ	Qeyd
AVRO – AVRO	Eyni məbləğ	Riba hesab edilmir
AVRO – AVRO	Fərqli məbləğ	Riba hesab edilir
AVRO – USD	Fərqli məbləğ	Riba hesab edilmir
AVRO – USD	Eyni məbləğ	Riba hesab edilmir
Taxılın – taxıla	Eyni məbləğ	Riba hesab edilmir
Taxılın – taxıla	Fərqli məbləğ	Riba hesab edilir
Taxılın – arpayaya	Eyni məbləğ	Riba hesab edilmir
Taxılın – arpayaya	Fərqli məbləğ	Riba hesab edilmir

Pul mübadilələrinin əsası mövcud olan valyuta məzənnələrinə əsaslanır və misal olaraq məzənnə ilə yanaşı 1 000 AVRO-nun 1 500 USD-yə dəyişdirilməsi yerində ödəmə şərti ilə aparılmalıdır. Bu mübadilələrdə gecikdirmələr və ya möhlətli ödəmələr şərti ilə öhdəliklərin qəbul edilməsi yol verilməzdi və qadağan olunmuşdur. Məbləğlərin mübadiləsi eyni ilə yol verilməzdi əgər mübadilə zamanı aşağıda göstərilən iki şərtlərin biri mövcud olarsa.

RİBA (1) = bir valyuta məbləğini, həmin valyuta məbləğinə müddətli ödənişlə və artımla mübadilə etmək. Misal üçün 1 000 AVRO – 1 200 AVRO-ya mübadilə oluna bilməz müddətli ödənişlə.

RİBA (2) = iki fərqli valyutanın mübadiləsi müddətli ödəmə ilə mübadilə etmək, misal üçün 1 000 AVRO – 1 500 USD müddətli ödənişlə mübadilə oluna bilməz.

Depozit/Öhdəlik.

Ənənəvi bankçılıq	İslam bankçılığı
Borc verən – borc alan münasibətləri	Pul saxlayan - əmanətçi Borc verən – borc alan (faizsiz) Investor - sahibkar

Maliyyələşmə / Aktivlər.

Ənənəvi bankçılıq	İslam bankçılığı
Borc verən – borc alan münasibətləri	Alıcı-satıcı münasibətləri İcarədar-icarəçi münasibətləri Principal-agent Sahibkar- investor

Mübadilədə ribaya gətirib çıxarda bilən malların mübadiləsinə qoyulan tələblər.

Valyuta mübadiləsi		Ərzaq məhsulunun ərzaq məhsuluna mübadiləsi	
Mübadilə predmeti	Şəriət tələbi	Mübadilə predmeti	Şəriət tələbi
Eyni valyuta üzrə (AVRO – AVRO)	Yerində ödəniş Bərabər məbləğ	Eyni ərzaq məhsulları üzrə (taxılın – taxıla)	Yerində mübadilə Bərabər dəyərdə
Fərqli valyutalar (AVRO-USD)	Yerində ödəniş	Fərqli ərzaqlar (taxıl – arpa)	Yerində mübadilə

Möhlət şərtindən irəli gələn Riba (Riba al-nasiah)

Mübadilə əməliyyatı	Çatdırılma müddəti	Qeyd
1 000 AVRO – 1 000 AVRO	Yerində mübadilə	Riba hesab edilmir
1 000 AVRO – 1 000 AVRO	Möhlətli ödəmə	Riba
1 000 AVRO – 1 200 USD	Yerində mübadilə	Riba hesab edilmir
1 000 AVRO – 1 200 USD	Möhlətli ödəmə	Riba
1 000 t taxılı – 1 000 t taxıla	Yerində mübadilə	Riba hesab edilmir
1 000 t taxılı – 1 000 t taxıla	Möhlətli çatdırılma	Riba
1 000 t taxılı – 1 000 t arpaya	Yerində mübadilə	Riba hesab edilmir
1 000 t taxılı – 1 000 t arpaya	Möhlətli çatdırılma	Riba

Kəmiyyət artımından irəli gələn Riba (Riba al Fadl)

Mübadilə	Məbləğ	Qeyd
AVRO – AVRO	Eyni məbləğ	Riba hesab edilmir
AVRO – AVRO	Fərqli məbləğ	Riba hesab edilir
AVRO – USD	Fərqli məbləğ	Riba hesab edilmir
AVRO – USD	Eyni məbləğ	Riba hesab edilmir
Taxılın – taxıla	Eyni məbləğ	Riba hesab edilmir
Taxılın – taxıla	Fərqli məbləğ	Riba hesab edilir
Taxılın – arpaya	Eyni məbləğ	Riba hesab edilmir
Taxılın – arpaya	Fərqli məbləğ	Riba hesab edilmir

Qeyd olunanlardan məlum olur ki, ənənəvi bank sistemi borca verdiyi pul vəsaiti müqabilində elə həmin valyutada pul mükafatı alır, hansı ki, Riba şərtlərinə daxildir. Tərcübədə Riba əsaslı məhsulları bütün ənənəvi bank sistemini əhatə etmişdir və hər iki Riba şərti Riba al-nasiah və Riba al-fadl, ənənəvi bankçılığın malyə məhsullarında geniş tətbiq edilir.

Bundan irəli gələrək müasir bank sisteminin təklif etdiyi kreditlər və gəliri qabaqcadan hesablanmış əmanətlər Şəriətin qanunlarına uyğun deyil. Riba nəzəriyyəsi həmçinin valyuta mübadiləsini əhatə edir və burada yalnız yerində mübadilə edilməsinə icazə verilir. Forward gələcək zamanda forward müqaviləsinin imzalandığı gündə danışılmış qiymət, kəmiyyət və valyuta məzənnəsi ilə malların alıcıdan satıcıya çatdırılmasıdır. Bu şərtlər əsasında müqavilənin imzalanması Şəriət tərəfindən qadağan edilmişdir.

Lakin dediklərimizlə yanaşı valyuta (pul) və ərzaq mübadiləsində bir vacib istisnada mövcuddur. Belə ki, İslam ticarət qanunları borc verməyə icazə verir bu şərtlə ki, borc müqaviləsi heç bir faiz və ya əlavə mükafatın borc üstündə geri ödənilməsinə nəzərdə tutmur. Şəriət borcun möhlətli müddətə ödənilməsinə icazə verir.

Riba-eyni cinsli malların və qiymətliyələrin mübadiləsi zamanı əmələ gələn kəmiyyət artımı və yaxud yaranan möhlətli ödəniş (çatdırılma) nəticəsində bir tərəfin, digər tərəfin əlavə xərcləri hesabına iqtisadi əsas olmadan fayda əldə etməsidir.

Zərar.

Zərar – başqa bir qadağan olunmuş şərtədir hansını ki, ticarət sövdələşməsində qətiyyən yol verilməzdir. Gərar-faktoru lazımı biliklərin olmaması və ya qeyri-müəyyən şərtlərin mövcud olmasından irəli gələrək bir tərəfin ticarət əməliyyatlarında zərərin əldə etməsini ifadə edir. Başqa sözlərlə lazımı hüquqi biliklərinin olmaması və yaxud ticarət əməliyyatlarına nəzarətin itirilməsi, müqavilə şərtlərinin səhv anladılması, qəsdən səhvlərə yol verilməsi, dələduzluq, təziq göstərmək və yaxud nəzərdə tutulmayan şərtlərin irəli sürülməsi nəticəsində, müqavilə üzrə üstünlüyün bir tərəfə keçməsidir. Gərar tərkibli bir çox ticarət

məsələləri mövcuddur hansı ki, Şəriət tərəfindən qadağan olunmuşdur. Misal üçün bətnində bala olan heyvanların balası ilə birgə satışı, nəticə ticarət aparan tərəflərin iradəsindən aslı deyil.

Bu bir növ, suda mövcud olan balıqların, göydə uçan quşların və ya azad sürüdə qaçan atların satışına bənzəyir. Başlıca səbəb, satan tərəfin sattığı əmtəənin çatdırılmasında mövcud olan qeyri-müəyyənlikdir. Ğərar – təcrübədə tərəflər arasında ticarət sövdələşməsi imzalananda qiymət, çatdırılma, kəmiyyət və keyfiyyət kimi məsələlərə toxuna bilər və ümumilikdə razılaşmanın keyfiyyətinə təsir göstərə bilər.

Misal üçün birjada opsiyonların alınması zamanı alıcıya hər hansı bir aktiv qabaqcadan razılaşdırılmış qiymətə və zamanda mübadilə etmək üstünlüyü verir.

Opsiyonu alan şəxs onun müddəti bitənə qədər dəfələrlə alıb sata bilər, lakin opsiyon aktiv deyil, opsiyon yalnız alış üstünlüyü verən sənəddir.

Ribadan fərqli olaraq harada ki, ribanın təyin olunması konkret qanunlara əsaslanır, qərarın təyin və tərif olunması bir çox amillər əsasında müəyyən edilir. İslam ticarət qanunları iki əsas qeyri müəyyənlik mövcuddur. Bunlardan birincisi Ğərar Fahiş hansına ki, bütün hallarda yol verilməzdir və az əhəmiyyətli qeyri müəyyənliklər Ğərar Yasir- hansı cəmiyyət tərəfindən dözümlülük qarşılanır. Misal üçün: ictimai nəqliyyatda bir dayanacaq məsafəsində gedən sərnəşin və yaxud beş dayanacaq məsafəsində gedən sərnəşin eyni gediş haqqı ödəyir. Bu baxımdan cəmiyyət müxtəlif səviyyəli ödəmələr və imtiyazlar qəbul edib hansılar ki, qeyri-müəyyəndir lakin standart ödəniş kimi ödənilir.

1.2 Müqavilə hüququ İslam maliyyə məhsullarının əsası kimi

İslam maliyyəsində istifadə olunan modelləri 4 hissəyə ayıra bilərik. Bunlara ortaqlıq modelləri, ticarət modelləri, digər maliyyə modelləri və dəstək mexanizmləri aiddir.

Bu modelləri araşdırmağa başlamadan öncə nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, sadaladığımız modellərin hər biri islam qanunlarının önəmli bir hissəsi sayılan

müqavilələrə əsaslanır. Bir sözlə islam maliyyəsində istifadə olunan maliyyə modelləri öz qanuniliyini əsaslandığı müqavilələrdən almaqdadır.

İslam qanunlarında müqavilə azadlığı vardır, yəni İslami qaydaları pozmaq şərti ilə istənilən növdə müqavilə formalaşdırmaq mümkündür. İslamdakı bu müqavilə azadlığı müasir dövrdə mövcud olan bütün iqtisadi və sosial ehtiyacları qarşılayacaq elastikliyə sahibdir. Qeyd edim ki hazırda İslam banklarında istifadə olunan bir çox maliyyə modelinin əsası da həmçinin keçmiş dövrlərdə heyata keçirilmiş əqdlərdir. Bütün bu müqavilə növləri sürətlə dəyişən iqtisadi və maliyyə şərtləri ilə əlaqədar olaraq , yenə də İslami qaydalara tərs düşməyəcək şəkildə təkmilləşdirilməklə hazırda var olan və gələcəkdə yarana biləcək ehtiyaclara cavab verəcək vəziyyətə gətirilməkdədir.

Tavarruk

Tavarruk qavramı lüğətlərdə varlanmaq, gəlir əldə etmək kimi izah olunur. Termin kimi isə bir malı kredit yolu ilə aldıqdan sonra digər bir şəxsə daha ucuza naqd sataraq tez bir zamanda gəlir əldə etmək mənasına gəlir. Ticarət həyatında tez tez istifadə olunan Tavarruk, İslami banklarda da qısa müddətdə naqd pul əldə etmək istəyən müştərilərə maliyyə xidməti kimi təklif olunur.

Kredit yoluyla alınan bir malın təkrarən satıcısına satılması yolu ilə gəlir gətirməyi hədəfləyən və İslam maliyyəsində qadağan olunan “iynə satışı” modeli ilə oxşarlığına görə Tavarruk, çox zaman tənqid olunur.

Bu səbəblə Tavarruk modeli tətbiq olunarkən bir sıra xüsuslara diqqət olunmalıdır.

- Əmtəə təsbit olunmalı və satıcının digər mallarından ayırd edilməlidir
- Əmtəə üçüncü tərəfə satılmamışdan öncə satıcının mülkiyyətinə keçirilməlidir
- Əmtəə, əqdin bağlanıldığı yerdə mövcud deyilsə satışın formal olmadığı bildirmək məqsədi ilə malın xüsusiyyətləri, miqdarı və mövcud olduğu yer müştəriyə göstərilməlidir.
- Malın təhvil alınmasına mane heç bir səbəb olmamalıdır

- Əmtəə, “iynə satışı”nda olduğu kimi malın ilk satıcısına deyil, üçüncü bir tərəfə satılmalıdır.

Tavarruk müasir dövrdə islam bankları tərəfindən, qısa zaman ərzində pul ehtiyacı olan müştərilərə dəstək olmaq məqsədi ilə istifadə olunmaqdadır. Nəgd pula ehtiyac duyan bir müştəri cari dövrdə bazarda likvidliyi yüksək olan hər hansı bir malın kredit yolu ilə ona satılmasını tələb edir. Bu tələb nəticəsində bank həmənlə malı alır və müştəriyə kredit yolu ilə satışını gerçəkləşdirir. Müştəri isə öz növbəsində aldığı malı, ehtiyac yarandığında bankın da köməkliyi ilə tez bir şəkildə sataraq nəgd pula olan ehtiyacını ödəmiş olur.

Qard al-Hasan

Karz, lüğətlərdə kəsmək, parçalamaq kimi izah olunur. Karzı-hasen termin kimi, faydalanmaq və sonra da əvəzini geri ödəmək şərti ilə kiməsə bir miqdar mal vermək mənasını verir. Borc alan tərəf sadəcə aldığı miqdar və dəyər qədər geri ödəniş etmək məcburiyyətindədir. Hətta geri ödəmə müddətinin uzadıldığı hallarda belə hər hansı bir əlavə ödəniş və ya təzminat istəmə bilməz.

Karz-hasen modeli aşağıdakı 4 qrup mal üzərində, dəyərləri və ya misilləri geri ödənmək şərti ilə tətbiq oluna bilər.

- 1- **Nukut:** Qızıl, gümüş, və bazarda istifadə olunan pullar
- 2- **Mekilât:** Kilo ilə ölçülə bilən mallar
- 3- **Veznî:** Tərəzi ilə satılan mallar
- 4- **Adediyyat:** Hamı tərəfinnən istifadə olunan və dəyəri çox dəyişməyən mallar

Karz-Hasen, bəzən eyni bir mexanizmə sahib olan Ariyet modeli ilə bənzədilir, lakin bu iki model arasında mühüm bir fərq vardır ki, Karzı-hasendə borc alınan mal xərclənir və ya istifadə edilir və əvəzində borc alınan əmtəə eyni miqdarda geri ödənilir. Ariyet modelində isə təhvil alınan malın özü geri qaytarılır.

Misal üçün ehtiyacı olan bir tərəf digərindən qızıl üzük borc götürür və sataraq pula çevirib ehtiyacını qarşılayır. Zamanı gəldiyində isə eyni qram və əyarda başqa bir üzük alaraq geri qaytarır. Bütün bunlar karz-hasen modelini əks

edir. Ariyet zamanı isə bir şəxs digərindən toyda istifadə etmək üçün üzük götürür və toy bitdikdən sonra eyni üzüyü geri qaytarır.

Muşaraka - əməkdaşlıq müqaviləsində hər iki tərəf maliyyə kapitalı təqdim edir və birgə iqtisadi layihə həyata keçirirlər. Layihədə əmələ gələn zərər hər iki tərəf arasında layihədə kapital iştirakı həcmində bölüşdürülür. Mənfəətin bölgüsü isə əvvəlcədən razılaşdırılmış mütənasiblik əsasında aparılır.

Muşaraka Mutanaqisah – pay mülkiyyətdə olan ümumi əmlakın hissə-hissə bir neçə payçıdan bir payçıya progressiv satın-alınma vasitəsi ilə keçməsi .

Mudaraba – əməkdaşlıq müqaviləsində bir tərəf maliyyə kapitalını digər tərəf isə peşakar işçi əməyi və idarəetməni təqdim edir. Fəaliyyət zərərli nəticələndiyi halda, maliyyə itkisi yalnız maliyyə kapitalını təqdim edən tərəfə məxsus olur, digər tərəf isə işçi əməyinin və göstərilən xidmətin səmərəsiz olma riskini daşıyır. Mənfəət bölgüsü tərəflər arasında qabaqcadan razılaşdırılmış qaydada aparılır.

İcara-icarədarə məxsus əmlakın müyyən şərtlər əsasında icarəyə verilməsi.

Kəfale – öhdəliklərin tam icra olunmasına qədər borcun zamanətlə təmin olunması.

İstisna– müqavilə məbləğinin bir qismini və yaxud bütöv məbləği qabaqcadan ödəmək şərti ilə istehsalçı tərəfindən gələcəkdə istehsal olunacaq avadanlığın və ya inşası nəzərdə tutulan binanın, sifarişçiyə sonradan təhvil vermə müqaviləsi.

Salam- müqavilədə göstərilmiş məbləği qabaqcadan ödəmək şərti ilə, malların sonradan təhvil alınmasını nəzərə tutan iqtisadi sövdələşmə. Əsasən kənd təsərrüfatı istehsalında tətbiq olunur.

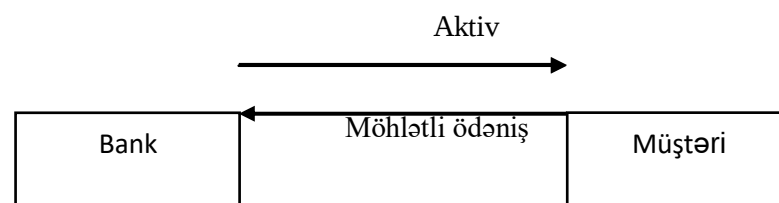
Vadiə – hər hansı bir aktiv saxlanca qəbul etmə müqaviləsi. Saxlanca aktiv qəbul edən tərəf, aktivin saxlanma dövründə sıradan çıxmasına və yaxud tam məhv olmasına məsuliyyət daşıyır bir halda ki, əgər bu hal onun məsuliyyətsizliyi və ya etinadsız yanaşmasından irəli gəlməmişsə.

Vəkalə - Prinsipial və Agent münasibətlərinə əsaslanan xidmət növüdür. Misal üçün müştəri maliyyə institutunu müvakkil edir ki, onun adından üçüncü tərəfə zəmanət versin və bunun müqabilində xidmət haqqı ödəyir.

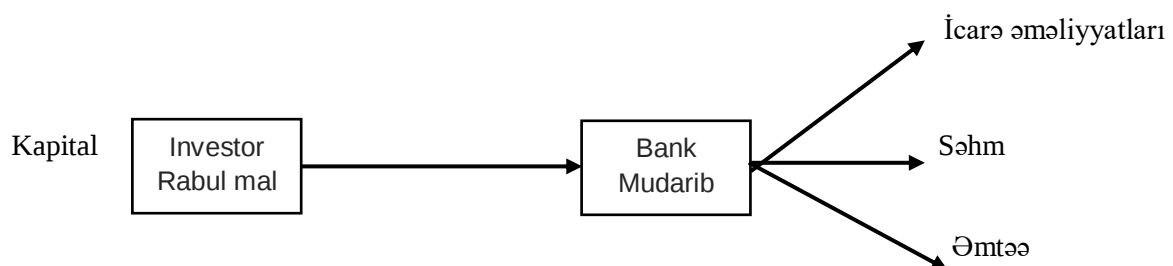
Göstərilən hər bir məhsul iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində alternativ üsul kimi geniş istifadə oluna bilər. Salam, İcara, Muaşaraka və Murabaha məhsulları öz iqtisadi mahiyyətlərinə görə aqrar sahənin maliyyələşdirilməsində daha geniş istifadə oluna bilər. Bu məhsulların maliyyələşdirmə mexanizmi bank və istehsalçının riskləri bərabər bölüşdürməyə borclu edir və nəticədə yaranan yeni iqtisadi münasibətlər daha səmərəli və şəfəf olur.

İslam Maliyyə məhsullarının iqtisadi işləmə qaydalarının qrafik təsviri

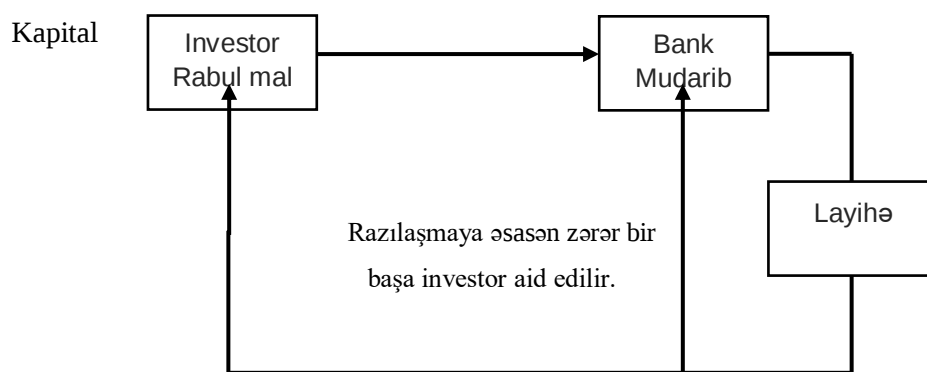
1. Murabaha

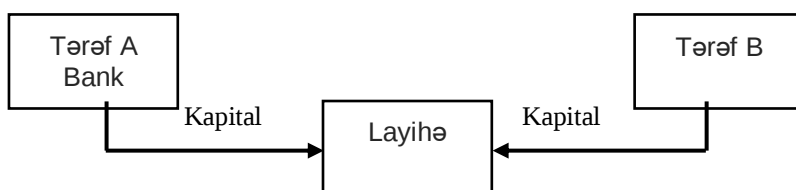
2. Mudaraba

3. Mudaraba (layihə)

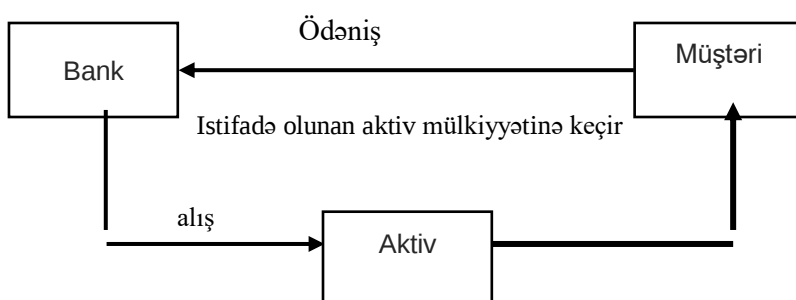

4.Musharaka

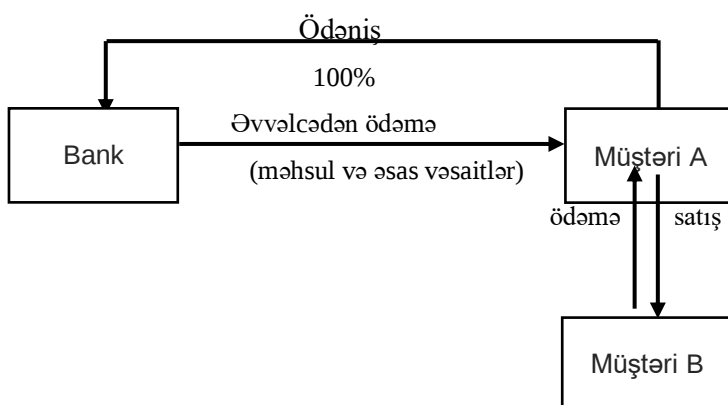
Mənfəət və zərər tərəflər arasında bölüşdürülür.

5.İcara

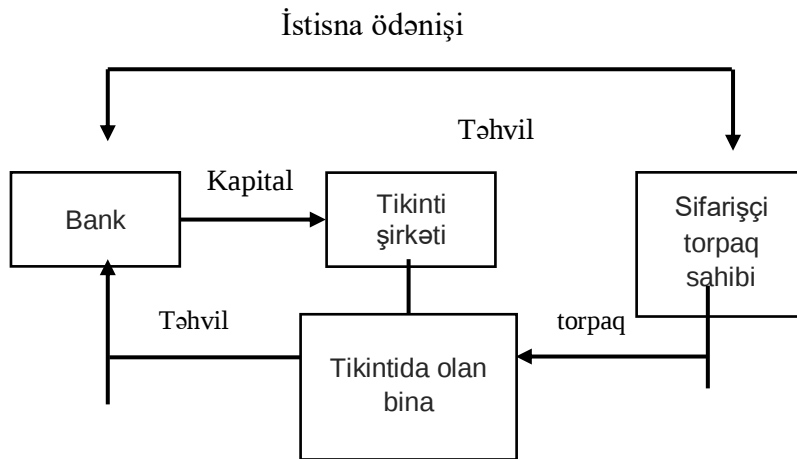

Bank icarəyə verdiyi aktivin mülkiyyətçisidir

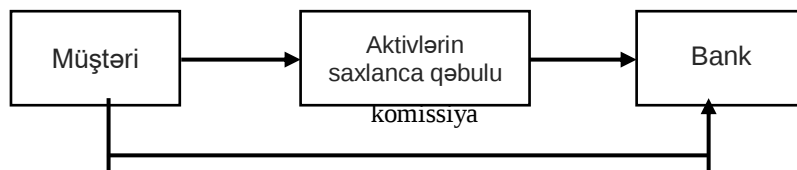
6.Salam

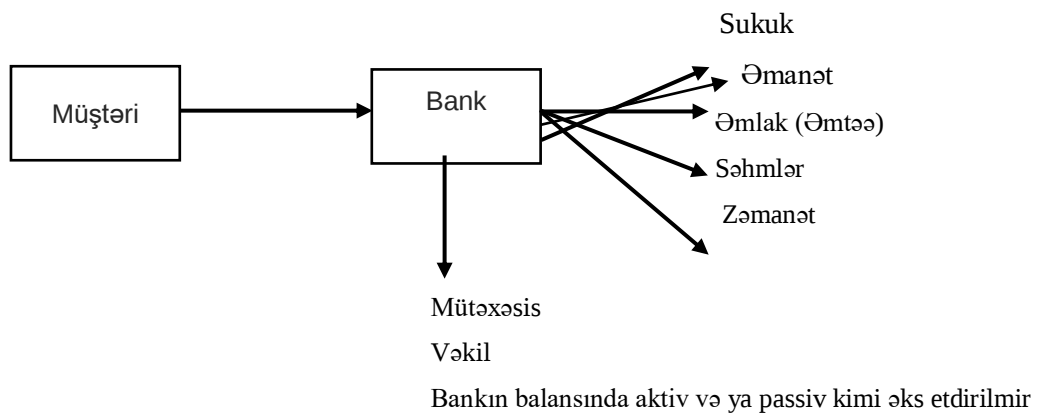
7.İstisna

8. Vadiə

9. Vəkalə

İslam sığortası Təkəful

Təkəful- sözünün kökü ərəb dilinin “kəfalə” sözündən götürülmüşdür və mənası zəmanət deməkdir. Təkəful- sığorta iştirakçıları arasında özünə məxsus xeyriyyə müqaviləsidir və şərtləri ənənəvi sığorta sisteminin təklif etdiyi sığorta şərtlərindən köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, ənənəvi sığorta fəaliyyəti sırf qeyri-

müəyyənlik (zərər yaranarsa sığorta ödənişi aparılacaq) ifadə edən şərtlər əsasında qurulmuşdur. İslam iqtisadi qanunlarına əsasən heç bir müqavilə qeyri-müəyyənlik ifadə edən şərtləri öz müddüalarında daşıya bilməz. Lakin müqavilə predmeti xeyriyyə və yaxud əvəsiz yardımın göstərilməsini ifadə etdiyi təqdirdə qeyri-müəyyən şərtlərin mövcudluğu icazəli hesab edilir bir şərtlə ki, xeyriyyə müqaviləsi kommersiya məqsədi daşımır. İslam Takafül müqavilələri qarşılıqlı yardım xarakteri daşdığından özündə müəyyən qeyri-müəyyənlik şərtlərini əks etdirə bilər. Təkaful prosesi, qarşılıqlı yardım əsasında dəymiş zərərin ödənilməsi mexanizmidir. Bu mexanizm vasitəsi ilə bir qrup insan birləşərək öz maliyyə vəsaitlərini takafül fonduna toplayırlar. Qrup üzvlərindən birinə zərər toxunduğu halda, həmin zərər fond hesabına ödənilir. Beləliklə ənənəvi sığorta fəaliyyətindən fərqli olaraq Təkaful qrup ödənişləri və qrup şəkilində qorunma sxemini təklif edir. Takafül riskləri Takafül operatorunun üzərinə keçmir, əksinə Takafül fondu iştirakçıları arasında bölüşdürülür.

Takafül (sığorta) fəaliyyəti ənənəvi sığorta sistemində olduğu kimi iki əsas hissəyə ayrılır:

- ✓ **Ailə Təkafulü**
- ✓ **Ümumi təkaful**

Ailə Təkaful fəaliyyəti

Ailə Təkafulü- sığortalı şəxsin müəyyən müddət ərzində apardığı ödənişlər müqabilində onun özünə və yaxud hüququ varisinə müəyyən miqdarda pul ödənişləri təmin edən sığorta fəaliyyətidir. Belə ki, sığorta polis sahibi sığorta müqaviləsi müddəti bitməmişdən öncə vəfat edərsə, onun hüquqi varisinə müəyyən miqdarda pul vəsaiti ödənilir. Ümumilikdə Ailə Təkaful fəaliyyəti aşağıdakı növlər üzrə təsnifləşdirilir:

Fərdi təkaful sığortası

İpoteka təkaful sığortası

Borc təkaful sığortası

Qrup təkaful sığortası

Xəstəxana təkaful sığortası

Ümumi Takaful müqaviləsi Ailə Takafül müqaviləsindən (10-30 il müddətinə imzalanır) fərqli olaraq cəmi bir il müddətinə imzalanır və qısa müddətli sığorta xidmətlərinin təqdim olunmasını nəzərdə tutur. Lakin buradada iş prinsipi xeyriyyəçilik prinsipinə əsaslanır.

İlk Təkaful şirkəti 1979-cı ildə Sudan dövlətində yaradılmışdır. Hal hazırda dünya üzrə 130-dan çox Təkaful şirkəti fəaliyyət göstərir müsəlman və qeyri müsəlman ölkələrdə. 2015-ci ildə Təkaful fondlarının ümumi aktivləri dünya üzrə 35,4 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Bu sığorta metodunun kənd təsərrüfatı istehsalında tətbiqi, arqar sahədə istehsalın sığortalanması prosesinə ciddi stimül yarada bilər. Belə ki, coğrafi prinsip əsasında birləşən fermerlər ilkin mərhələdə dövlətin iştirakı ilə yerli təkaful fondları yarada bilərlər. Burada məqsəd və üstün cəhət ondan ibarətdir ki, fermerlər özləri həmin sığorta fondunu idarə etməklə zərər çəkmiş istehsalçıya yardım göstərəcəklər. Bu halda yardımın ədalətli təyinin edilməsi və təyinatı üzrə istifadəsi artıq heç kəsdə şübhə doğurmayacaq. Burada dövlətin ilkin iştirakı takafül fondunun yaradılmasında fermerlərə nizamnamə fondu ilə bağlı ilkin yardımların göstərilməsindən ibarətdir ki, növbəti dövrlər üçün fond iştirakçıları nizamnamə kapitalını öz üzvlük haqqları ilə möhkəmləndirməlidirlər. Takaful sığorta fondunun təsisçiləri və iştirakçıları cəm olaraq həmin şirkətin sahibləri hesab edilirlər. Bundan əlavə Takaful fondunun idarə olunması sığorta polisi sahiblərinin vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Takaful fondu öz sığorta fəaliyyətindən əlavə investisiya fəaliyyəti ilə də məşğul ola bilər. Fondun fəaliyyəti nəticəsində İslam iqtisadi qanunları ilə bağlı bütün suallar fondun Şəriət komitəsi tərəfindən tənzimlənməlidir.

Fəsil II. AZƏRBAYCAN KREDİT BAZARININ MÜASİR İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

2.1. Qlobal maliyyə sisteminin tənəzzül meyilləri

Qloballaşma dövrü ölkə iqtisadiyyatların dəyişikliyin və böhranların ortaya çıxması ehtimalının çoxalması ilə ifadə olur. Maliyyə böhranları bu dövrdə əksər dövlətlərdə mütəmadi xarakter almağa başlamışdır. Digər yandan, dünya baş verən dəyişmələrlə yanaşı kompyuter sektorundakı intensiv tərəqqi nəticəsində artan integrasiya, bir bölgədə yaşanan böhranın başqa dövlətlərə təsirinin daha intensiv artmasına gətirib çıxarır.

Xarici ölkə əhalisinin azad şəkildə daxili maliyyə bazarlarında həm depozit yerləşdirməsi, həm də kredit əldə edə bilməsi ölkədaxili sakinlərin sərbəst şəkildə bütün valyuta prosedurları həyata keçirə bilməsi deməkdir. Dünya bazarlarında maliyyə sərbəstləşməsi çox vaxt portfel investisiyalarının çoxalmasına imkan yaradır. Bu cür investisiyaların verilməsində İEO-in payı 90 %-i keçir.

London birjası yer üzünün əsas maliyyə mərkəzlərindəndir. İngiltərədə 1986-cı ildə təşkil edilən maliyyə bazarlarının müstəqil olması siyasəti və elektronika sisteminə keçid dövlətlərarası maliyyə prosedurlarının tutumunu çoxaltmışdır. Mərkəzi dövlətlərdə faiz hədləri (1990-cı illərdə) az olduğundan investorlar “tərəqqi edən bazarlar”a, başqa sözlə desək, İEOÖ-dəki kapital bazarına üz tuturlar. Bu dövlətlərdə risklər çox olsa da gəlirlilik nisbəti anidən yüksək səviyyəyə qalxır. İEOÖ-də portfel investisiyaları 1987-ci ildə sıfıra yaxın olsa da, 1993-cü ildə 81,6 milyard dollar oldu. Bunun 74 %-i istiqrazlar, 26 %-zi səhmlər təşkil etmişdir. 1990-cı ildən sonra bu dövlətlərin dövlət və eyni zamanda özəl sektoru borc bataqlığına düşdü, belə ki, bir yandan ixracat çoxaldı, digər yandan məhsul istehsalı xeyli azalmağa başladı. 1994-cü ilədək portfel investisiyaları daha çox 5 dövlət —Braziliya, Meksika, Cənubi Koreya, Argentina, Türkiyə üzrə cəmlənmişdir. Bu dövlətlərdə ölkədaxili pul vahidləri ilə daxili bazara ixrac olunan məhsullar dollar üzrə rəqabət gücünü itirirdi. Bu səbəbdən də cari əməliyyatlar

üzrə defisitinin çoxalması sayəsində risk sistematik olaraq çoxalır və maliyyə böhranı gerçəkləşir.

Ciddi bir borc böhranı 80-ci illərdən etibarən başlamışdır ki, nəticədə bu da neftin dəyərinin artımı ilə nəzərə çarpırdı. İxracatçıların öz iqtisadiyyatlarına qoya bilmədikləri neftdən gələn böyük gəlirlər böyük miqdarda sərbəst kredit vəsaitlərinə imkan yaratdı. Borc alan tərəfində Latın Amerikası, o cümlədən, Mərkəzi və Şərqi Asiya ölkələri olur. Onların əksəriyyəti yanacağın qiymətinin belə artımından çox ağır vəziyyətə düşdülər. Borclular ödəmə üçün valyuta toplamağa çətinlik çəkirdi. İnkişaf etmiş dünya staqflyasiya ilə rastlaşdı. Bununla belə, İEOÖ-də məhsullara olan tələb azalmışdı. 1981-82-ci illər ərzində Çili və Argentinada borc böhranı ortaya çıxdı. Elə bu vaxt Meksika, Peru, Kolumbiyanın bank sistemi iflas etdi. Maliyyə böhranı kreditor dövlətlərin borcunu ödəmə qabiliyyəti olmayanlara dəstək tədbirlərini görməyə məcbur etdi.

Bir müddət sürən nisbi sabitlikdən sonra 1994-1995-ci illər ərzində dövlətlərarası valyuta-kredit sektorunda təzədən Meksikada valyuta, bank və borc böhranı oldu. Sonra isə 1997-1998-ci illər ərzində Braziliyada, Rusiyada, Türkiyədə, Argentinada, Cənub-Şərqi Asiyada maliyyə valyuta sistemində bir sıra problemlər ortaya çıxdı.

Böhranları müəyyən edərkən dünya ölkələrində eynilik üzə çıxır. Cənub-Şərqi Asiyada pul və kapital bazarlarında dövlət büdcəsi və tədiyə balansının kəsiri gərginlik meydana gətirdi. Səhm və daşınmaz əmlak dəyərlərinin spekulyativ artımı qeyri-bank müəssisələrinin borclarının çoxalmasına səbəb oldu. Əksər banklar borclanmanın mümkün normalarını ötüb keçdilər.

1997-ci ildə özəl və dövlət sahəsinin ümumi daxili və xarici borcu ÜDM-i Malayziya, Tailand, Cənubi Koreyada 2,4 dəfə, İndoneziyada isə 3 dəfə üstələyirdi. 1996-cı ildə Cənubi Koreyanın xarici borcu 156 milyard dollar olurdu ki, bunun 100 milyard dolları qısamüddətli məsuliyyət idi. 1997-ci ildə İndoneziyanın xarici borcu 134 milyard dollar, həmçinin 18 milyard dolları qısamüddətli məsuliyyət idi. Verilən kreditlərin təminatı kimi yüksək dəyərləndirilən müəssisə aktivləri, torpaq əraziləri, daşınmaz əmlaklar çıxış edirdi.

İlk enmənin göstəriciləri zamanı banklar likvidliklərini iki dəfə itirdilər. Onlar likvidliyi tarazlaşdırmaq məqsədilə yüksək faizli xarici kreditlərə bildirlişlər etdilər. Bu cür təhlükə yaranan zaman onlar vəsaitlərini geri almağa başladılar. Son olaraq qeyd edilən dövlətlərdə banklar bankrot halında idilər.

Bu bölgədə büdcə defisiti, bank kollapsı, valyuta vəsaitlərinin 63 milyard dollardan 25 milyard dollara qədər aşağı düşməsi 1997-ci ildə ölkədaxili valyutaya inam hissənin zəifləməsinə və xarici valyutaya tələbin çoxalmasına, ajiotaja gətirib çıxardı. Axırda dünya ölkələrinin hər birində valyuta kursları azalmağa başladı. Bununla belə, təkcə 1997-ci ildə ölkədaxili valyutalar 30-50 % devalvasiya etdi. Bu hal əsasən İndoneziya rupisində müşahidə edildi (53 %). 1998-ci ildə Malayziya, Filippin, Tailand və Koreyada devalvasiyanı azaltmaq oldu.

Asiya maliyyə böhranı bu region dövlətlərinə böyük vəsait yatıran sənaye ölkələri üçün ciddi həyəcan signalı oldu. Onların buradan xammal, neft və başqa məhsulların idxalına tələbatı var idi. Bu nöqtəyi-nəzərdən həmin ölkələr böhranın yatırılmasına xidmət göstərməyə hazır idilər. Asiyada böhranın normallaşması zamanı Braziliya maliyyə uçurumu ilə qarşılaşdı. Daxili borcu verə bilmək üçün 100 milyard dollar vəsait lazım idi. Borc verənlərdə isə bu cür vəsait yox idi. Dövlətin qızıl valyuta vəsaitləri 42 milyard dollara kimi aşağı düşdü. Braziliya sabit məzənnədən üzən valyuta məzənnəsi sisteminə keçid etdi və valyutası 45 % devalvasiya etdi. Böhranın kəskinliyi 1 ildən sonra ləngidi və əsas iqtisadi indikatorlar normallaşdı.

Belə analoji hallarla gələcək səfər Türkiyə və Argentina üzləşdi. Hər 2 dövlət kapital bazarından borc alan dövlətr idi. ər 1999-2000-ci illər ərzində onların payına 20 % belə borclanma və 10 % İEOÖ-nün ümumi borc payı düşürdü.

Dövlətlərarası kreditləşmə sistemindəki problemlər, böhranların aradan qalxması üçün təxirəsalınmaz xərclər göstərdi ki, meydana gəlmiş beynəlxalq maliyyə memarlığı qloballaşma zamanı dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi vəziyyətinə və əlaqələrinə uyğun gəlmir. 2008-ci ildə dünya iqtisadiyyatında daha bir maliyyə böhranı baş qaldırdı. Bunda əvvəlki böhranların əsas səbəbi valyuta sistemində

ortaya çıxan problemlərlə bağlı idisə sonuncu maliyyə böhranının əsasında bankda ortaya çıxan problemlər sonlanır.

Maliyyə böhranı anlayışından son dövrlər çox geniş istifadə edilir. Daha əvvəllər əgər söhbət iqtisadi böhranlara gətirib çıxaran hadisələrdən gedirdisə, indi əsasən “pul böhranı”ndan söz edilir. Maliyyə böhranının səbəbləri fərqlidir. Əvvəlcə, bunun səbəbləri əsası olmayan makroiqtisadi siyasət, dövlət köçürmə-ödəmə əlaqələri sisteminin alt-üst olması, inflyasiyanın artması, bankda çaxnaşma, zəif ölkədaxili maliyyə sistemi, səmərəsiz xarici şərtlər, yanlış mübadilə kursu, siyasi dəyişkənlikdir. Bir çox iqtisadçılar maliyyə böhranını maliyyə sisteminin böhranı kimi tanıdılar. Maliyyə sisteminin böhranı əsas maliyyə institutlarının öz borcunu ödəyə bilməməsi ilə səciyyələnir və “maliyyə çaxnaşması” ilə nəzərə çarpır. Maliyyə sistemi böhranının belə institutsional başa düşülməsi onun kredit müəssisələrinin iflası uğraması ilə əlaqələndirilməsinə və bank böhranı kimi başa düşülməsinə səbəb olur. Maliyyə böhranının komponentləri bunlardır: bank, pul dövriyyəsi, büdcə, valyuta və birja.

Amerikanın MİT Bürosunun təcrübəçiləri maliyyə böhranını üç kateqoriya üzrə siniflərə ayırırlar: borc, valyuta böhranları, bank. Aşağıdakılar səbəb qismində müəyyən edilir:

- faiz dərəcələrinin qalxması;
- fond bazarlarında qiymətlərin düşməsi;
- qiymətlərin ümumi səviyyəsinin gözlənilmədən düşməsi;
- qeyri-müəyyənliyin artması və bank çaxnaşması;
- hədsiz kredit və borclar, xarici beynəlxalq şoklar, valyuta riski, qlobal infeksiya.

BVF-nin irəli sürdüyü tərifə görə, valyuta böhranı mübadilə kursuna spekulyativ hücumlar zamanı faiz dərəcələrinin kəskin qalxmasına imkan yaradır. Valyuta böhranı bankdakı dəyişkənliyin ortaya çıxmasına səbəb olur. Valyuta və bank dəyişkənliyin yaranmasını iqtisadçılar xüsusi terminlərlə ifadə edirlər - “ikiqat böhran”. Ölkədaxili valyutanın devalvasiyası bank çaxnaşmasının yaxınlaşmasını göstərir, xüsusən əgər bank öhdəliklərinin əsas hissəsi xarici valyutada ifadə

edilməşsə. O cümlədən, ölkədaxili valyuta kursunun artması bank böhranı ortaya çıxarır.

Misal üçün, 1999-cu ildə Braziliyada maliyyə böhranı baş qaldırdı, bunun səbəbi ölkənin pul vahidinin 30-40 % revalvasiyası idi. Belə olduqda Braziliya, Kolumbiya, RF, Çilidə olan bank böhranının səbəbi ölkədaxili valyutalarının məxəzlərinin çox olması və faizlərinin artması idi. Digər yandan İEO-də bank faizlərinin artması onlardan kredit tələb edən dövlətlərdə bank böhranının ortaya çıxması ehtimalını üç səbəbdən çoxaldır:

Birinci, yüksək fazi dərəcələri nəticəsində defolt ehtimalı çoxalır.

İkinci, İEO-də faizlərin artması İEOÖ-nün valyutasının dəyərsizləşməsinə səbəb olanda xarici valyutada olan borcları ödəmək üçün daha çox ölkədaxili valyuta tələb edilir.

Üçüncü, sprkulyativ hücumlar İEOÖ-nün bank sisteminin sabitliyinə ciddi təhlükə yaradır. Məsələn, 1998-ci il böhranına qədər Rusiya banklarının bir çoxu istiqrazlar və başqa maliyyə vasitələri ilə spekulyativ əməliyyatlar apararaq yüksək gəlir qazanırdı. Bu da maliyyə böhranının başlamasına səbəb oldu.

Maliyyə böhranının bir komponenti də borc böhranıdır. Borc böhranı dövlət və özəl subyektlərin kreditorlar qarşısında öz öhdəliklərini icra edə bilməməsidir. Bu mənada borc böhranı bank böhranı ilə bənzərdir. Bu səbəbdən də bank böhranı mahiyyətə kredit böhranıdır, başqa sözlə desək, kreditorun problemini öyrənib təhlil edir, borc böhranı isə debitorun yaxud borc alanın fəaliyyətindəki dəyişkənliyə işarədir. Borc böhranı bank böhranına ilkin real şərait yaradır. S.Fişerin fikrincə, borc böhranı 3 səbəbdən yarana bilər:

1. Borclu ölkələrin öz iqtisadiyyatlarını düzgün idarə etməməsi; büdcə kəsri və yüksək valyuta kursu.

2. Banklar tərəfindən kreditlərin ehtiyatsız paylanması, başqa sözlə desək tələb və şərtlərin bir az yumşaldılması.

3. Borc verən ölkələrin faiz dərəcələrini yüksəltməsi.

1980-cı ildə dünyada neft böhranı oldu. Buna əsas səbəb neft ixrac edən dövlətlərin yüksək neft gəlirləri qazanması idi. Bu isə neftin dəyərinin gündən-

günə yüksəlməsi hesabına baş verirdi. Bu vəsaitin hamısını öz iqtisadiyyatlarında istifadə edə bilməyən neft ixracatçıları ehtiyacı olan dövlətlərə kredit verməyə başladılar. Kredit verilən bu ölkələr onsuz da neftin yüksək qiymətindən ağır vəziyyətə düşmüşdülər. Nəticədə həmin ölkələr krediti və onun faizlərini ödəməkdə çətinlik çəkməyə başladılar. Bu isə borc böhranı yaratdı.

AR-da yeridilən iqtisadi islahatlar və onun dünya iqtisadiyyatı sisteminə integrasiya edilməsinin ciddi hal alması iqtisadiyyatın sürətli tərəqqisinə səbəb olmuşdur. Daxili və xarici vəsaitlərin iqtisadi tərəqqiyə cəlb olunmasının təmin olunması üçün ölkəmizdə MB-nin yaradılması zərurətə çevrilmişdir. AR-da MB artıq 1995-ci ildə tam yaranmışdır. 1998-ci ildə ölkəmizdə 4 birja fəaliyyət göstərmişdir. Fond qiymətlilərinin bütün növləri üzrə birjaların dövryyəsi 1767,6 mlrd. denominasiya olunmamış manat olmuşdur. 1998-ci ildə 547 səhmdar cəmiyyəti, bölgələr arasında kapitalın hərəkətini təmin edən 78 kommersiya bankı, bir çox sığorta müəssisələri, kredit ittifaqları, investisiya kapitalları mövcud olmuşdur. Son 20 ildə ölkəmizdə MB və onu təşkil edən seqmentlər üzrə normativ baza ərsəyə gətirilmiş, başqa sözlə desək, bir çox qanun və qərarlar verilmişdir. AR-nın MM-i maliyyə icarəsinin, etimadlı idarəetmənin, pul tələbnaməsinin güzəşti üzrə maliyyələşdirmənin hüquqi əsasını təyin etmişdir. Ancaq MB dövlətin maliyyə vəsaitlərinə olan tələbini qarşılamaqla birtərəfli tərəqqi etmişdir. 1998-ci ildən başlayaraq AR-nın MB-da kəmiyyət və keyfiyyət nöqtəyi-nəzərindən ciddi dəyişikliklər olmuşdur. Maliyyə vəsaitlərinin alıcıları arasında şirkət və qurumların payı çoxalmağa və dövlətin payı isə azalmağa başlamışdır. Cəlb olunan vəsaitlərin dəyərinin nisbətən aşağı düşməsi sayəsində onların alınması çoxsaylı müəssisələr üçün mümkün olmuşdur. Ancaq müasir dövrdə AR-nın MB tərəqqi etməkdə olan bazar qrupuna aiddir.

2.2 Azərbaycanda kreditləşmənin inkişaf dinamikası

2014-cü ildən başlayaraq AR iqtisadiyyatı üçün yaranmış xarici şoklar nəticəsində Mərkəzi Bank əsasən məzənnə və inflyasiya olaraq iki istiqamətə hədəflənən pul siyasəti tətbiq edir. Bu məqsədlə pul kütləsi mütəmadi olaraq

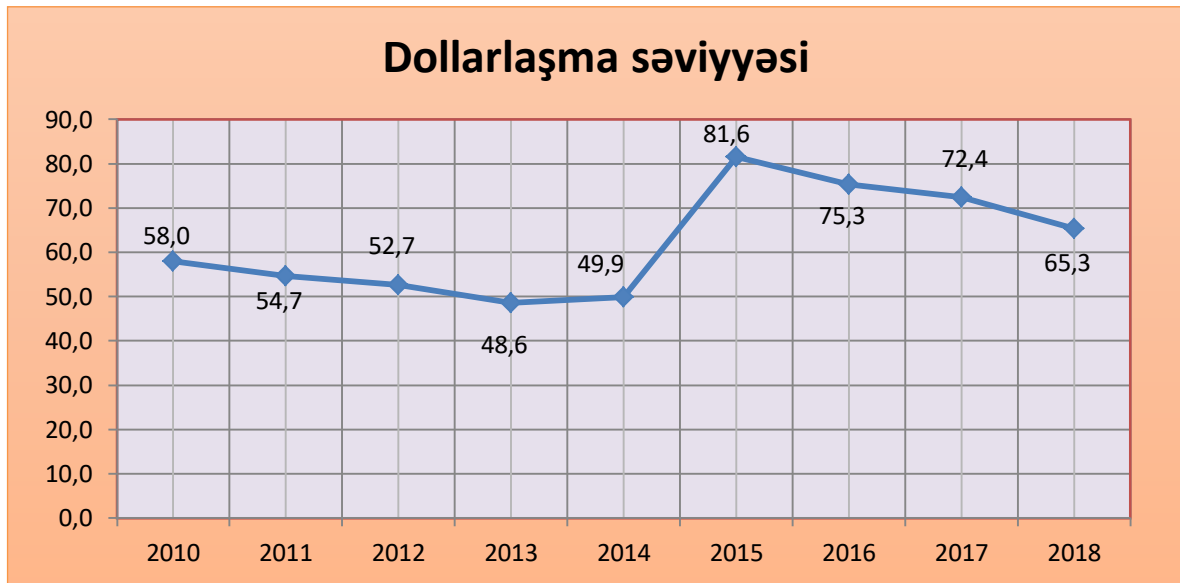
nəzarətdə saxlanılmalıdır. Devalvasiyadan sonra həyata keçirilən pul-kredit siyasəti nəticəsində pul bazası 2014-cü ilə nəzərən azalmışdır. O cümlədən ölkədaxili valyutanın dəyərdən düşməsi nəticəsində idxal kanalı vasitəsi ilə inflyasiyanın yüksəlməsi əhalinin real alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Uyğun olaraq 2015, 2016, 2017-ci illərdə 4,0%, 12,4% və 12,9% inflyasiya baş vermişdir. Ancaq 2018-ci ildə dünya ərzaq qiymətlərində bahalaşma meylinin davam etməsinə baxmayaraq, antiinflyasiya xarakterli pul siyasəti və manatın nominal effektiv məzənnəsinin möhkəmlənməsi, inflyasiya gözləntilərinin azalması inflyasiya tempinin aşağı düşməsinə və təkrəqəmli səviyyədə formalaşmasında mühüm rol oynamış və qeyd olunan dövrdə 2.3%-lik inflyasiya qeydə alınmışdır. Bu da öz növbəsində əhalinin gəlirlərinin real ifadədə artmasına pozitiv təsir göstərmişdir.

Pul bazasının azaldılması inflyasiya və məzənnə risklərinin nəzarətə götürülməsində əhəmiyyətli rolu olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, orta və uzunmüddətli dövrdə iqtisadi aktivliyinin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən Mərkəzi Bankın pul siyasətini təkmilləşdirməsi lazımdır. Əlavə olaraq iqtisadiyyatda yerli istehsalın dəstəklənməsi yolu ilə uzun müddətli dövrdə qeyri-neft sektorunun payına düşən ixracın artması və yerli tələbatın daxili istehsal hesabına qarşılınması nəticəsində yerli valyuta xarici təsirlərə qarşı daha davamlı hala gəlmiş olacaqdır.

Son 3 ildə Milli valyutanın 2 dəfəyədək dəyər itirməsi nəticəsində ölkədə ən yüksək inflyasiya səviyyəsi 2017-ci ildə qeydə alınmış və inflyasiya göstəricisi 12.8 % təşkil etmişdir. Yüksək inflyasiyanın qarşısının alınması üçün sərt pul-kredit siyasəti həyata keçirmək lazımdır ki, bu da investisiya aktivliyinin, o cümlədən iqtisadi fəallığın bərpasını ləngidir. Yüksək inflyasiya digər tərəfdən milli valyutaya inamın bərpasına əngəl olur. Bütün bunların nəticəsi olaraq istər biznes, istərsə də ev təsərrüfatları yığımlarında xarici valyutada vəsaitlərin üstünlük təşkil etməsi özünü göstərir. Beləki, 2017-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən bank sahəsi üzrə məcmu depozitlərdə xarici valyuta ilə depozitlərin payı 3 f.b azalaraq 72.4% təşkil edib. 2018-ci ildə isə tədiyə balansında müsbət saldonun olması və

valyuta bazarında tarazlı vəziyyətin davam etməsi milli valyutanın məzənnəsinin sabitləşməsinə, bu da nəticədə dollarlaşma prosesinin səngiməsinə səbəb olmuşdur. Beləki, 2018-ci ildə dollarlaşma səviyyəsi 2017-ci ilə nəzərən 7.1 f.b azalaraq 65.3% olmuşdur.

Diaqram 1. Dollarlaşma səviyyəsi 2010-2018-ci illər üzrə

Mənbə: Mənbə: AMB, Pul siyasəti icmalı 2018

İqtisadiyyatda yüksək inflasiya bank sektorunda nağd vəsait imkanlarının maksimum daraldığı bir şəraitdə də olursa, bu əvvəlcə həqiqi sektorun imkanlarının çox məhdud olduğunu göstərir. İqtisadiyyatın, inflyasiya imkanlarının yüksək olmasının mənfi tərəfi odur ki, stimullaşdırıcı pul siyasəti vasitəsilə investisiyaların artımına nail olmaq mümkün deyil. Bu cür şəraitdə biznes mühiti əlində olan ehtiyatlardan uzunmüddətli dövrdə daha ehtiyatla istifadə etməyi məqsəduyğun hesab edir. Çünki biznes mühitinin yanaşması budur ki, yüksək inflyasiya riski olduğu dövrdə mərkəzi banklar daima bahalı pul siyasəti həyata keçirir ki, bu da sərt pul-kredit siyasəti şəraitində biznes mühitində gəlirləri məhdudlaşdırmaqla yanaşı tələbin daralmasına və iqtisadi fəallığın yavaşlamasına səbəb olur.

Təhlillərdən görürük ki, 2017-ci ildə inflyasiya ən çox qeyri-monetar amillərdən təsirlənmişdir. 2017-ci ildə inflyasiyanın xarici faktorlarında

hərəkətlilik nəzərə çarpmış, inzibati qiymətlər dəyişimi və inflyasiya gözləntiləri inflyasiyaya təsir etmişdir. Valyuta bazarının stabilləşmiş, hətta il boyu manatın məzənnəsinin bir qədər güclənməsi vəziyyətində ticarət partnyoru olan dövlətlərdə nəzərə çarpan inflyasiya prosesləri, həmçinin müxtəlif əmtəə qrupları üzrə tələb-təklif nisbətinin dəyişimi inflyasiyanın mühim amilləri olmuşdur.

Aşağıdakı cədvəldə ÜDM-un manatla, dollarla ifadəsi, hər nəfərə düşən ÜDM, manatın məzənnəsi və baza dövrü 2000-ci il olmaqla inflyasiya verilmişdir.

Cədvəl 3. ÜDM, məzənnə və inflyasiya

İllər	ÜDM milyon (mln manat)	ÜDM milyon (mln dollar)	Hər nəfərə düşən ÜDM (min manat)	Hər nəfərə düşən ÜDM (dollar)	1\$/manat	İstehlakçı qiymətləri indeksi (baza dövrü 2000)
2010	42.5	52.9	39.9	4753.0	0.8026	105.7
2011	52.1	65.9	47.4	5752.9	0.7897	107.9
2012	54.7	69.7	54.2	5966.1	0.7856	101.1
2013	58.2	74.2	55.8	6258,3	0.7845	102.4
2014	59.0	75.2	56.6	6268,0	0,7844	101.4
2015	54.4	53.0	47.8	5706.6	1,0261	104.0
2016	60.4	37.9	34.2	6269.6	1,5959	112.4
2017	70.3	40.9	36.2	7226.0	1.7211	112.9
2018	79.8	46.9	39.7	8126.2	1.7000	102.3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> sayıtının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

2014-cü ildə neft qiymətlərində aşağı istiqamətli trendin başlaması resursla zəngin ölkələrin iqtisadiyyatlarına o cümlədən Azərbaycan iqtisadiyyatına öz mənfi təsiri göstərmişdir. Bununla belə, cədvəldəndə göründüyü kimi 2014-cü ildə ÜDM-da 2.8% real artım müşahidə olunsanda 2015-ci ildə uyğun göstəricidə artım tempinin azalması müşahidə olunmuş, 2016-cı ildə isə neft sahəsi üzrə real artımın olmaması (0%) və qeyri-neft sektoru üzrə isə daralmanın (-4.5%) olması ümumilikdə ÜDM-in 3.1% daralmasına səbəb olmuşdur. Ancaq 2016-cı ildən başlayaraq qeyri-neft sektorun inkişafı üzrə qəbul edilən dövlət proqramları və eyni zamanda bu sahədə büdcə-vergi siyasətində yürüdülmən islahatlar və qeyri-neft

sahəsi üzrə prioritet sayılan sahələrə dövlət dəstəyi nəticəsində 2017-ci ildə qeyri-neft sektorunda canlanma yaşanmışdır ki, bu da ümumilikdə ÜDM-in artım tempinə pozitiv təsir etmişdir. Belə ki, 2017-ci ildə neft ÜDM-in daralmasına (-5.0%) baxmayaraq, qeyri-neft ÜDM-in 2.8% artması hesabına ÜDM-də 0.2% artım olmuşdur. 2018-ci ildə də qeyri-neft ÜDM hesabına ÜDM-də 1.4%-lik real artıma nail olunmuşdur.

Cədvəl 4. Nağd xarici valyuta ilə mübadilə əməliyyatları

İllər	ABŞ dolları	AVRO	Rusiya rublu	ABŞ dolları	AVRO	Rusiya rublu	ABŞ dolları	AVRO	Rusiya rublu
	Alış (mln valyuta vahidi)			Satış (mln valyuta vahidi)			Orta məzənnə, manat		
2008	1455.2	58.9	1141.2	4967.7	767.6	146.6	0.8207	1.2130	0.0328
2009	1418.8	63.7	1078.0	5807.2	737.5	198.0	0.8055	1.1210	0.0257
2010	1241.6	105.1	2109.4	5201.6	1017.9	517.6	0.8034	1.0676	0.0262
2011	1945.5	238.2	5184.4	6442.0	1361.8	392.5	0.7899	1.0938	0.0268
2012	2596.1	406.9	9467.1	9169.3	2433.3	444.4	0.7860	1.0100	0.0249
2013	3006.8	507.2	16275.7	9308.3	2757.3	997.4	0.7845	1.0417	0.0243
2014	3376.4	361.7	12514.5	9373.1	2087.4	2407.1	0.7846	1.0442	0.0205
2015	3478.2	245.3	9551.6	12317.4	1074.5	2385.7	1.0048	1.1132	0.0172
2016	2559.5	292.4	11379.9	3005.0	559.0	2214.7	1.6026	1.7775	0.024
2017	1733.2	204.2	14023.5	1759.7	526.8	2941.8	1.7145	1.9672	0.0289
2018	2037.2	302.5	16291.5	3406.1	661.7	3575.4	1.6999	2.0004	0.0266

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-39/statistics>

2017-ci ildə VB-nın ümumi həcmi keçən il ilə müqayisədə bir xeyli azalmışdır. Bununla belə, keçən il ilə nisbətdə Amerika dolları ilə valyuta prosedurlarının tutumu 5.7 %, Avro ilə prosedurların tutumu isə 5.3 % azalmışdır. Dövr boyunca VB-da prosedurların 84 %-i Amerika dollarında, 18 %-i başqa valyutalarda həyata keçirilmişdir. VB-nın həcmnin aşağı düşməsi nağd xarici VB seqmentində də müşahidə olunmuşdur. Banklar tərəfindən 2016-cı ildə 445.3 mln. Amerika dolları xalis valyuta satışı olduğu halda, 2017-ci ildə 26.7 mln. Amerika dolları xalis satış edilmişdir ki, bu da manatın məzənnəsinin dəyişməzliyi ilə bağlıdır.

AR-nın xarici ticarət dövriyyəsinin çoxalması ilə bağlı 2018-ci ildə VB-nın hər 2 seqmentində - nağd və qeyri-nağd VB-da əməliyyatların tutumunun

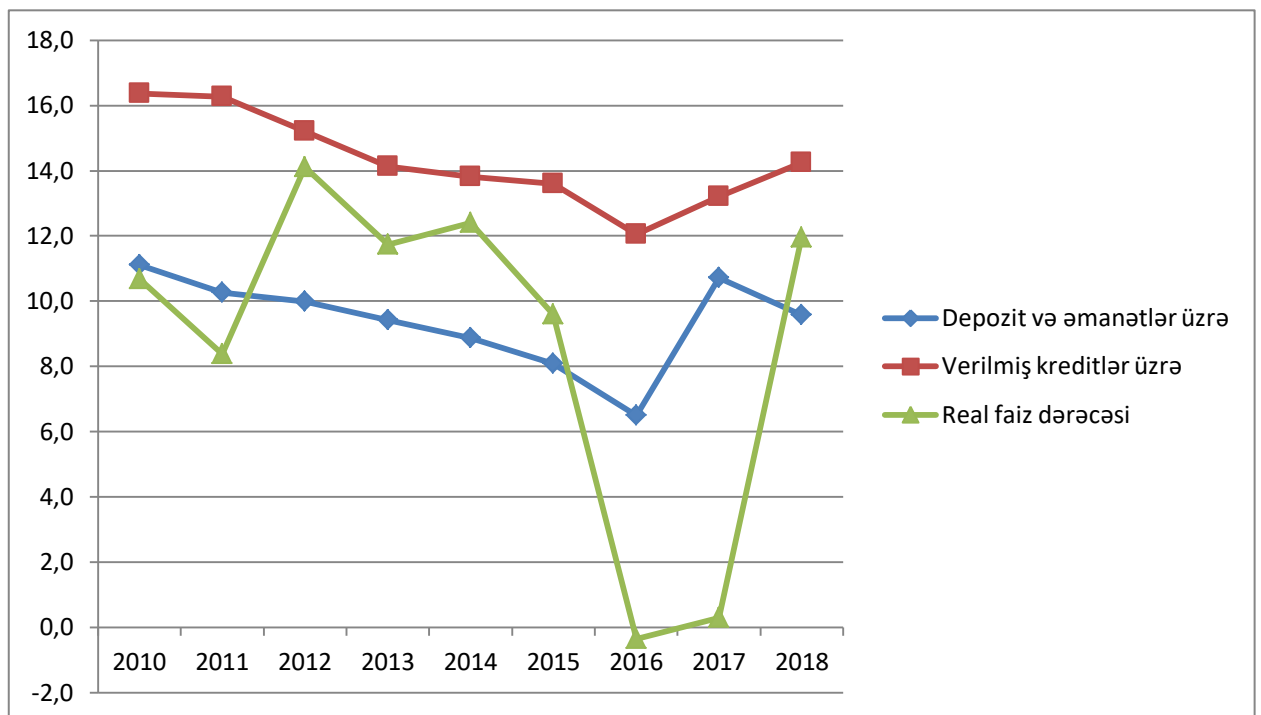
çoxalması müşahidə olunmuşdur. Qeyri-nağd VB-da həyata keçirilmiş əməliyyatların tutumu 25.6 mlrd. Amerika dollar 1 olmuşdur. Dövr boyunca qeyri-nağd VB-da əməliyyatların 83.5 %-i Amerika dollarında, 16.8 %-i başqa valyutalarda həyata keçirilmişdir. Qeyri-nağd valyuta prosedurlarının 34 %-i BVB-da, 68 %-i isə BDVB-da həyata keçirilmişdir. Banklar tərəfindən nağd xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə aparılmış əməliyyatların tutumu hesabat ilində 8 mlrd. Amerika dolları bərabərində olmuşdur. Bunun 5.6 mlrd. dollarını və ya 77%-ni Amerika dolları ilə aparılmış əməliyyatlar təşkil etmişdir.

2017-ci il də manatın xarici valyutalara nəzərən məzənnəsi tədiyyə balansı üzrə tendensiyalara uyğun olaraq tərəqqi etmişdir. Tədiyyə balansının optimallaşması, ixracın xüsusi çəkisinin artması və idxalın əvəzlənməsi siyasəti sayəsində ölkəyə valyuta daxilolmalarının artması valyuta bazarında vəziyyəti daha da stabilləşdirmişdir. Bu cür vəziyyətdə görülməklən makroiqtisadi siyasət tədbirləri hesabına ölkədaxili valyutanın ABŞ dollarına qarşı olan məzənnəsi 4 % artmışdır. 2017-ci ilin martından milli valyutanın məzənnəsi əlavə möhkəmlənmə təzyiqlərinə məruz qalmışdır.

2017-ci il ərzində makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksi, makroiqtisadi davamlılığın təmin olunması yönündə verilmiş qərarlar məzənnə rejiminin sürətinin nisbətən artmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Məzənnə rejiminin sürətinin artması kontekstində AMB 2017-ci il yanvar ayının 12-dən etibarən valyuta hərəcinin həyata keçirilməsi zamanı bəzi yeniliklər etmişdir. Bu yeniliklərə əsasən hərəcə çıxarılan valyuta təklifi bazar iştirakçılarının verdiyi qiymətlərə görə müəyyən edilir. Nəticədə, valyuta hərəcləri adətən daha yüksək qiymətlər təklif edən banklardan daha aşağı qiymətlər təklif edən banklara doğru valyutanın satılması ilə sona çatır. Bu hərəclar həftədə 2 dəfə olmaqla həyata keçirilir və hərəcların xüsusiyyətləri haqda məlumatlar hərəc başlamazdan öncə “Bloomberg” terminalı ilə bazar subyektlərinə açıqlanır. Bununla yanaşı əlavə xarici valyutanın nağd və qeyri-nağd satış məzənnəsinə rəsmi məzənnəyə nəzərən qoyulmuş 4 %-lik marja da 2017-ci il yanvar ayının 12-də aradan qaldırılmışdır.

2017-ci ildə AR-nın Dövlət Neft Fondunun valyuta satışlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar AMB tərəfindən 99 valyuta hərracı gerçəkləşdirilmişdir. Bu dövrdə ARDNF-in xarici valyuta satışları 3557,9 milyon dollar olmuşdur ki, nəticədə bu 2016-cı illə müqayisədə 26,4 % azdır. 2017-ci il ərzində AMB -da valyuta hərraclarının olmadığı ərəfələrdə də BVB-nin Bloomberg platformasında təşkil edilən seqmenti normal şəkildə fəaliyyətdə olmuşdur. Valyuta bazarında tələb-təklif nisbətinə əsasən manatın məzənnəsində volatillik müşahidə olunur. İlin əvvəlində manatın zəifləməsi davam etsədə, fevral ayından sonra nisbətən sabitləşmiş və qismən möhkəmlənmə müşahidə olunmuşdur. 2016-cı ilin sonunda dolların manata qarşı olan məzənnəsi 1,7708 manat səviyyəsində gerçəkləşmişdirsə, 2017-ci il fevralda məzənnə özünün ən yüksək həddinə - 1.93 manata qədər qalxmış, dekabrda isə - 1,70 manata qədər aşağı düşmüşdür. İlin sonunda manat dollara qarşı ilin əvvəlinə görə 4 % möhkəmlənmişdir. 2018-ci ildə 1 dolların manata qarşı orta günlük rəsmi məzənnəsi isə 1,7205 manat olmuşdur

Diagram 2. Azərbaycanda kredit, əmanət və real faiz dərəcələri

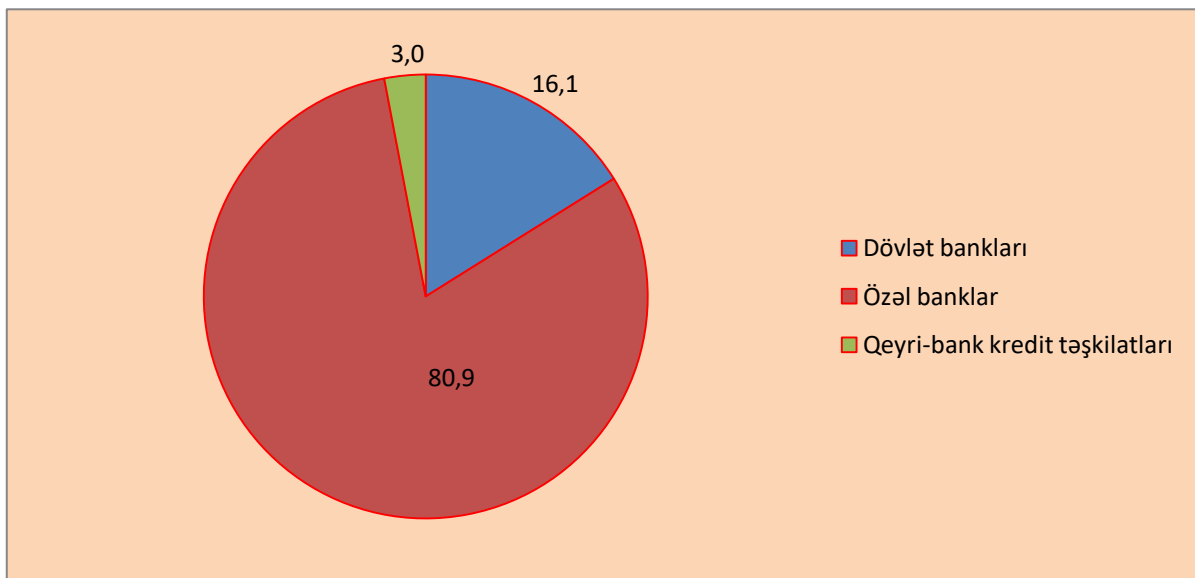

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-39/statistics>

Diagram 1-dən məlumdur ki, 2010-2018-ci illərdə AR-da kredit və əmanət faiz dərəcələrində əhəmiyyətli azalma və yaxud artım müşahidə olunmamışdır. Uçot dərəcələrinin az olduğu dövrdə kredit faiz dərəcələrinin çox olması iqtisadi konyunktura ən böyük negativ təsir edən haldır. Çünki, kredit faizlərinin çox olması iqtisadi subyektlərin fəaliyyətini stimullaşdırmaq əvəzinə onların fəaliyyətini daha da daraldır.

Pulların təklifi və tədaviyə ötürülməsinin nizamlanması əksər ölkələrdə Mərkəzi Banklar tərəfindən tətbiq edilir. Bunun üçün istənilən ölkənin Mərkəzi Bankında miqdar ölçülərindən faydalanmaq vacibdir. Bu cür ölçülər pul axını göstəricilərindəndir. Ölkəmizdə kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları və banklar üzrə strukturu dünya praktiki fəaliyyətinə əsaslanaraq bank sistemində özəl sektorun payının çoxalması ilə sonlanmışdır.

Diagram 3. Kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu %(2018-ci il)

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-39/statistics>

2018-ci ildə özəl banklar tərəfindən qoyulan kredit qoyuluşları 10529,8 mln manat olub ki, buda ötən illə müqayisədə 1108,4 mln manat və ya 11.8% çoxdur. Ötən illə müqayisədə özəl bankların xüsusi çəkisi 0,8% artaraq 80,9% olmuşdur. Dövlət bankları tərəfindən verilən kreditlər isə 2098,4 mln manat olub ki, bu göstərici ötən illə müqayisədə 9,5% artmışdır. Dövlət banklarının payı isə 16,1%-ə

bərabər olmuşdur. Qeyri-bank kredit təşkilatları tərəfindən qoyulan kreditlər 392,0 mln manat xüsusi çəkisi isə 3,0% təşkil edib.

Beləliklə də son dövrlər AR-da həyata keçirilən pul siyasətinin son və aralıq məqsədləri arasında müəyyən edilmiş kombinasiyalar ölkə daxilində makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə xüsusi şərait yaratmışdır.

Cədvəl 5. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu

(mln. manat)

İl	Cəmi kredit qoyuluşları	Dövlət bankları		Özəl Banklar						Qeyri-bank kredit təşkilatları	
				Cəmi		o cümlədən, xarici kapitallı banklar		bundan 100%-li xarici kapitallı banklar			
		mln manat	xüsusi çəkisi, %	mln manat	xüsusi çəkisi, %	mln manat	xüsusi çəkisi, %	mln manat	xüsusi çəkisi, %	mln manat	xüsusi çəkisi, %
2014	18542,3	6143,2	33,5	11863,6	54,0	5540,1	30,2	1488,6	7,8	525,3	2,7
2015	21760,4	7209,3	33,2	13775,2	63,0	6394,2	29,5	1664,5	7,6	576,0	2,9
2016	16444,6	5749,3	38,0	10322,0	62,1	4328,2	26,2	1248,9	7,2	473,3	2,8
2017	11757,8	1916,2	16,3	9421,4	80,1	3456,3	29,4	1063,6	9,0	420,2	3,6
2018	13020,3	2098,4	16,1	10529,8	80,9	3349,5	25,7	1071,3	8,2	392,0	3,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Cədvəl 5-da iqtisadiyyata dövlət bankları, özəl banklar və qeyr-bank kredit təşkilatları üzrə 2014-2018-ci illər arasında kredit qoyuluşları əks etdirilmişdir. Cədvələ nəzər yetirdikdə, 2014-cü ildə cəmi kredit qoyuluşlarının 18542,6 mln. manat olduğu nəzərə çarpır. Bu məbləğin 6143,8 mln manatı dövlət banklarının payına düşür. İqtisadiyyata kredit qoyuluşunun 64%-i özəl banklar tərəfindən həyata keçirilir. Xarici kapitallı bankların kredit qoyuluşları 5580,1 mln. manat, həmçinin, 100%-li xarici kapitallı bankların kredit qoyuluşları 1388,6 mln. manat olur. Qeyri-bank təşkilatlarının kredit qoyuluşu ümumi kredit qoyuluşlarının

2,8%-ni, yəni 566 mln. manat təşkil edir. 2015-ci ildə ümum kredit qoyuluşları 21730,4 mln. manat olmuşdur. 2015-ci ildə baş verən iqtisadi proseslər kredit qoyuluşlarına da təsir etmişdir. Bununla belə, 2016-cı ildə kredit qoyuluşlarında əsaslı dərəcədə azalma müşahidə olunmuşdur. Həmin il ümumi kredit qoyuluşlarının ümumi həcmi 16444.6 mln. manat olmuşdur. 2017-ci ildə də azalma davam etmiş (11757.8), 2018-ci ildə isə ümumi kredit qoyuluşlarının həcmində ötən ilə nəzərən artım müşahidə edilir.

Cədvəl 6. Kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qoyuluşları

(mln. manat)

İl	Cəmi	o cümlədən:	Milli valyutada kreditlər					
		vaxtı keçmiş	Cəmi kreditlər	o cümlədən:	Qısa müddətli	o cümlədən:	Uzun müddətli	o cümlədən:
				vaxtı keçmiş		vaxtı keçmiş		vaxtı keçmiş
2014	18542,6	976,3	13505,7	767,6	2494,2	301,0	11011,5	466,5
2015	21730,4	1508,5	10994,5	840,2	1773,8	268,2	9220,7	572,0
2016	16444,6	1472,6	8663,1	682,4	1362,4	147,3	7300,8	535,1
2017	11757,8	1626,7	6953,6	789,3	1030,6	164,5	5923,0	624,8
2018	13020,3	1585,0	8073,6	774,1	1510,2	157,9	6563,3	616,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Cədvəl 6-də 2014-2018-ci illər aralığında kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qoyuluşları göstəriciləri əks etdirilmişdir. 2014-cü ildə ümumi müddətlər üzrə kredit qoyuluşları 18542,4 mln. manat olmuşdur və vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi 976,5 mln manat təşkil etmişdir. Milli valyutada kreditlərin ümumi həcmi 13505,7 mln. manat təşkil etmiş və vaxtı keçmiş kreditlər 767,6 mln manat olmuşdur. Milli valyuta cinsindən qısa müddətli kreditlər 2494,2 mln. manat olmuşdur və bu kreditlər üzrə vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği 301 mln. manat olmuşdur. Uzun müddətli kreditlərin 2014-cü ildə həcmi 11021,5 mln manat olmuşdur. Bu kreditlər üzrə vaxtı keçmiş kreditlər 562 mln. manat olmuşdur. 2015-ci ildə milli valyutada qısa müddətli kredit qoyuluşlarının ümumi həcmi

1773,8mln. manat, uzun müddətli kredit qoyuluşlarının ümumi həcmi isə, 9220,7 mln. manat olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, 2015-ci ildə yaşanan iqtisadi proseslər müddətlər üzrə kredit qoyuluşlarında da azalmaya səbəb olmuşdur. Müvafiq olaraq, 2016-ci ildə qısa müddətli kredit qoyuluşları mln. manat1362.4, uzun müddətli kreditlər qoyuluşları 7300.8 mln manat, 2017-ci ildə isə qısa müddətli kredit qoyuluşları 1030.6mln. manat, uzun müddətli kreditlər 5923.0təşkil etmişdir. Ötən ilə nəzərən, qısa müddətli(1510.2mln. manat) və uzun müddətli kredit qoyuluşlarında (6563.3 mln. manat) artım müşahidə edilir

Cədvəl 7.Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu

(mln. manat)

İ l	Real sektora kredit qoyuluşu												
	Cəmi	o cümlədən:		Ticarət və xidmət sektoru		Energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoru		Kənd təsərrüfatı və emal		İnşaat və əmlak		Sənaye və istehsal sektoru	
		vaxtı keçmiş kredit	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə
2014	18542,6	976,3	5,3	2680,7	14,5	195,8	1,1	847,3	4,6	2555,1	13,8	2027,8	10,9
2015	21730,4	1508,5	6,9	3158,0	14,5	316,5	1,5	508,1	2,3	3063,2	14,1	1948,3	9,0
2016	16444,6	1472,6	9,0	2467,0	15,0	596,2	3,6	441,3	2,7	1908,6	11,6	1265,6	7,7
2017	11757,8	1626,7	13,8	2069,2	17,6	315,5	2,7	429,2	3,7	546,2	4,6	621,2	5,3
2018	13020,3	1585,0	12,2	2379,5	18,3	419,2	3,2	470,0	3,6	388,8	3,0	706,6	5,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Cədvəl 7-də 2014-2018-ci illər aralığında kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu əks etdirilmişdir. 2014-cü ildə ticarət və xidmət sahəsi üzrə kredit qoyuluşlarının ümumi həcmi 2680,7 mln. manat, energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoru üzrə 195,8 mln. manat, kənd təsərrüfatı və emal sahəsi üzrə 847,3 mln. manat, inşaat və əmlak sahəsi üzrə 2555,1 mln manat, sənaye və istehsal sahəsi üzrə 2027,8 mln manat olmuşdur. 2016-ci ildə sektorlar üzrə kredit

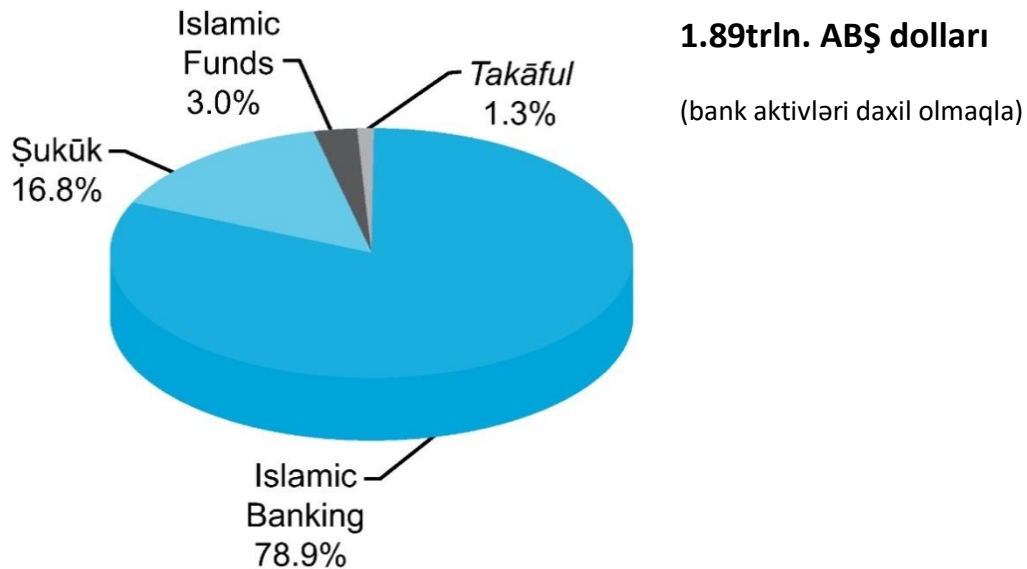
qoyuluşlarının bölgüsü ötən ilə nəzərn azalaraq ticarət və xidmət sektoru üzrə 2467.0 mln manat, energetika, kimya və təbii resurslar sektoru üzrə 596.2 mln. manat, kənd təsərrüfatı və emal sahəsi üzrə 441.3 mln. manat, inşaat və əmlak sahəsi üzrə 1908.6mln. manat, sənaye və istehsal sektoru üzrə 1265.6 mln. manat olmuşdur. 2018-ci ildə ticarət və xidmət sektoru üzrə kredit qoyuluşlarının ümumi həcmi 2379.5mln. manat, energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoru üzrə 419.2mln. manat, kənd təsərrüfatı və emal sahəsi üzrə 470 mln. manat, inşaat və əmlak sahəsi üzrə 388.8mln manat, sənaye və istehsal sektoru üzrə 706.6 mln manat olmuşdur.

2.3 İslam maliyyə bazarının inkişaf meyilləri

İslam maliyyəsi – risk, zaman və pul bazasında maliyyə fondlarının Şəriət qanunlarına uyğun idarə olunmasıdır. İslam maliyyəsi İslam maliyyə bazarı, İslam bankçılığı və İslam sığortasından ibarətdir.

İslam maliyyə bazarının maddi əsası (İslam maliyyəsi), müxtəlif İslam emitenlərinə məxsus istiqrazların tədavülə buraxılması və ikinci bazarda alınıb satılması hesabına yaranır. Qiymətli kağızlar ticarəti İslam maliyyə bazarının likvidliyini artır, qiymət və satış həcmələrini müəyyənləşdirir, kapitalın səfərbər edilməsi və yerləşdirilməsini təmin edir.

Diaqram 4.Dünya İslam Maliyyəsi - Aktivlər üzrə (2016)

İFSB İFSİ Stability Report analitik jurnalının məlumatlarına əsasən (səh.7-8) 2016-cı ildə İslam maliyyə bazarının həcmi aktivlər üzrə 1.89 trln. ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Diaqram 1.1-dən məlumdur ki, İslam maliyyə bazarında İslam bankçılığının xüsusi çəkisi (78.9%), İslam Kapital bazarı- ((cəmi 19.8%) hansı ki, Sukuk qiymətli kağızlar və İslam fondlarından ibarətdir)) və İslam Sığortası- (1.3%), təşkil etmişdir [5].

İslam Maliyyə Bazarının subyektləri: BİMİ, Mərkəzi Banklar, İslam Kommersiya Bankları (emitent və ya investor qismində),İnvestisiya Fondları, Beynəlxalq və Yerli Tənzimləyici Maliyyə Təşkilatları, İslam Reyting Agentlikləri,İslam investorları, Ənənəvi maliyyə investorları və digər müxtəlif təşkilatı-hüquqi formaya sahib olan maliyyə institutları, şirkətlər və korporasiyalar.

İslam maliyyə bazarının fəaliyyət istiqamətləri Şəriət qanunları əsasında müəyyən edilmiş iqtisadi prinsiplərə əsaslanır :

- riba əsaslı maliyyələşdirmə əməliyyatlarının qadağan olunması və Şəriət qanunlarına əsaslanan maliyyə məhsullarının istifadə olunması

- risklərin bölüşdürülməsi

- real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi

- mənfəətin və digər sərvətlərin ədalətli bölgüsündə tərəflər arasında tərəfdaşlıq prinsipinə riayət olunması

- maliyyələşdirməni aktiv(əmtəə), kapital və borcəsaslı prinsiplər üzrə həyata keçirilməsi

- iqtisadi əsas şübhə (qeyri-müəyyən) doğuran və spekulativ xarakter daşıyan əməliyyatların qadağan olunması

- şəriyyət nəzarət sisteminin mövcudluğu

- korporativ məsuliyyət

- zəkat öhdəlikləri .

Şəriət nəzarət sisteminin emitent şirkətlərə əsas tələbləri aşağıdakılardır:

- iqtisadi fəaliyyət növləri İslam qanunlarına zidd olmamalı

- tədavi ilə buraxılan bütün növ qiymətli kağızlar yerli və beynəlxalq Şəriət nəzarət komitələri tərəfindən sertifikatlaşdırılmalı

- bütün növ maliyyə hesabatlığı şəfəf, əhatəli və müfəssəl olmalı

- müəssisənin maliyyə etibarlılığını xarakterizə edən bütün göstəricilər Beynəlxalq İslam maliyyə standartlarına uyğun olmalı.

İslam maliyyə bazarında investorların mənfəəti dividend, kupon ödənişləri və qiymətli kağızların dəyərinin artması hesabına formalaşır.

İslam maliyyə bazarına iki bazar növü daxildir:

1. İslam pul bazarı

2. İslam kapital bazarı

İslam pul bazarı – tələb-təklif qanunları əsasında fəaliyyət göstərən, Şəriət əsaslı qısa müddətli qiymətli kağızların ticarət bazarıdır.

İslam pul bazarında qısa müddətli maliyyələşdirmə əsasən banklararası qısa müddətli maliyyə alətlərinin tədavi ilə hesabına və ya Repo razılaşmaları əsasında həyata keçirilir. İPB-rı həmçinin ölkənin daxili maliyyə sisteminin qısa və orta müddətlik vidliyinə tənzimləyir, İslam bank əməliyyatlarının institusional strukturunu möhkəmləndirir. İPB-nın fəaliyyəti qısa müddətli maliyyə aktivləri təklif edən investorlarla tələb subyektlərinin institusional qaydasında uzlaşdırılmasını təmin etməkdir. İslam Pul Bazarı həmçinin pul siyasətinin tətbiqi kanallarından biri hesab edilir. İslam dövlətlərinin Mərkəzi Bankları gündəlik

olaraq maliyyə vəsaitlərinin banklar arasındakı gecəlik(overnight) borc vermə tarifini təyin edir və bununla pul bazarında borc vermə tarif səviyyəsini tənzimləyir. Həmin tariflərə istinadən müxtəlif İslam maliyyə institutları öz müştərilərinə təqdim etdikləri maliyyə vəsaitlərinin borc vermə tarifini formalaşdırır. Tariflərin gündəlik dəyişməsi eyni zamanda digər növ maliyyə bazarlarına da öz təsirini göstərir. Bu sistem ikili maliyyə sistemi (ənənəvi və İslam) mövcud olan müsəlman ölkələrində maliyyə sabitliyinin qorunması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İslam Pul Bazarının qısa müddətli maliyyə alətləri.

İslam Pul bazarının qısa müddətli maliyyə alətlərinə- İslam borc qiymətli kağızları, əmtəə əsaslı pul notları, xəzinə vekselləri, depozit və borc sertifikatları aiddir.

Həmin alətlər dövlətin tənzimləyici maliyyə orqanları (Mərkəzi bank, Maliyyə nazirliyi) tərəfindən emissiya ediləndə dövlət qiymətli kağızları, nizamnamə kapitalında dövlətin iştirakı olan banklar tərəfindən emissiya ediləndə - qismən dövlət qiymətli kağızları və özəl maliyyə institutları tərəfindən emissiya ediləndə-özəl qiymətli kağızları adlandırılır.

İslam pul bazarının qısa müddətli maliyyə alətləri üç əsas növə ayrılır:

1. Borc əsaslı
2. Aktiv əsaslı
3. Kapital əsaslı

Borc əsaslı maliyyə alətlərinə aiddir:

- İslam bondları
- İslam borc sertifikatları, (yalnız Malaziyada tətbiq olunur)
- İslam akseptli veksellər, (yalnız Malaziyada tətbiq olunur)
- İslam pul notları, (yalnız Malaziyada tətbiq olunur)
- İslam xəzinə vekselləri, (yalnız Malaziyada tətbiq olunur)
- Dövlət İnvestisiya sertifikatları (yalnız Malaziyada tətbiq olunur)
- İslam ticarət kağızları

Aktiv əsaslı maliyyə alətlərinə aiddir:

- Murabaha notları
- Sukuk icarə (lizinq) əsaslı qiymətli kağızlar
- İslam özəl borc qiymətli kağızları

Kapital əsaslı maliyyə aktivlərinə aiddir:

- Vadiə pul saxlancısı aksepti
- İslam depozit alətləri .

İslam pul bazarının qısa müddətli maliyyə alətləri emitent ölkələrin dini alimləri tərəfindən Şəriət qanuna uyğunluğuna dair rəsmi qaydada təsdiqlənməlidir. Təsdiqlənməyə dair rəsmi qərar, tənzimləyici maliyyə orqanların strukturunda fəaliyyət göstərən İslam Şəriyyəti Nəzarət Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir.

Bundan əlavə İslam Özəl Kommersiya banklarının da, təşkilati strukturu daxilində Şəriyyət Nəzarət və ya Şəriyyət Məsləhət Komitəsi fəaliyyət göstərməlidir. Özəl bankın tədavi ilə buraxmaq istədiyi maliyyə aləti, öncədən daxili Şəriyyət komitəsi tərəfindən təsdiqlənir və sonradan müvafiq qeydiyyat üçün dövlət tənzimləyici orqanlara təqdim olunur.

Cədvəl 8.İslam Pul bazarı alətlərinin müqayisəli xüsusiyyətləri

	İslam	Ənənəvi
Emissiya Qaydası	Şəriyyət alimləri və Dövlət Maliyyə tənzimləyiciləri tərəfindən təsdiqlənir	Dövlət Maliyyə tənzimləyiciləri tərəfindən təsdiqlənir
Növü	Aktiv, Kapital və Borc əsaslı	Yalnız bor əsaslı
Emitentin növü	Dövlət, Qismən Dövlət və Özəl sektor	Dövlət, Qismən Dövlət və Özəl sektor
İnvestorlar	İslam və Ənənəvi maliyyə investorları	Yalnız ənənəvi maliyyə investorları

Maliyyəti və əhatə dairəsinə görə dünyanın ən iri İslam pul bazarları Malaziyada fəaliyyət göstərir.

Malaziya İslam Banklararası Pul Bazarının (Islamic Interbank Money Market) -əsas fəaliyyət istiqaməti daxili maliyyə bazarın qorunmasını təmin etməklə, regional və qlobal pul bazarlarının ayrılmaz hissəsi kimi çıxış etməkdən

ibarətdir.

MİBPB- 03 yanvar 1994-cü il tarixdən fəaliyyətə başlamışdır. Bazarın hüquqi-iqtisadi tənzimlənməsini Malaziyanın Mərkəzi bankı (Bank Negara Malaysia) tərəfindən həyata keçirilir.

**Cədvəl 9. Malaziya İslam banklar arası pul bazarının maliyyə əməliyyatları
dinamikasının. ABŞ dolları**

Əməliyyatların növü	2012	2013	2014	2015	2016
Vadiə pul saxlanıcı aksepti	515 012	541 393	422 938	576 935	700 168
Murabaha	17 539	8 409	17 957	61 146	33 773
Banklar arası borc vermə əməliyyatları	126 466	139 811	104 646	22 634	41 197
Borc sertifikatları, depozit alətləri	10 383	14 576.4	15 595	15 437	12 429
İslam akseptli veksellər, notlar, borc və ticarət qiymətli kağızları	34 206	29 311	18 101	21 680	31 479
Malaziya İslam xəzinə vekselləri	741	692	1 013	2 039	1 958
Malaziya Mərkəzi Bankının pul və ticarət notları, sukuk icarə qiymətli kağızları	98 985	119 419	74 004	10 888	15.7
Dövlət İnvestisiya Sertifikatları	70 591	71 672	46 866	58 442	83 587
Cəmi	873 923	925 283.4	701 120	769 201	904 707

İslam Kapital Bazarı (İKB) -ilkin və ikinci bazar növlərindən ibarət olaraq, iqtisadiyyatı üç əsas xidmət növü ilə təmin edir, aktivlərin qiymətləndirilməsi, likvidliyin idarə olunması, kapitalın cəmlənməsi və yerləşdirilməsi.

Təkmilləşdirilmiş İslam kapital bazarının meyarları aşağıdakılardır:

- hüquq, tənzimlənmə, muhasibatlıq və vergi sistemlərinin dəstəklənməsi
- standartların təyin olunması
- bazar dərinliyi (satış həcmi) və likvidliyin təmin olunması

Qiymətli kağızların tədaviyə buraxılması emitentlər tərəfindən kapital bazarının ilkin bazarında həyata keçirilir. İslam Kapital Bazarının ikinci bazarı eyni ənənəvi kapital bazarında olduğu kimi üç bazar növündən ibarətdir:

- İslam qiymətli kağızlar bazarı
- İslam sabit-gəlirli maliyyə alətləri və ya Sukuk bazarı
- İslam strukturlaşdırılmış (törəmə) məhsullar bazarı.

Eyni struktura malik olmasına baxmayaraq, İKB-nın ikinci bazarlarında aparılan maliyyə əməliyyatları fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Müsəlman investorları hər hansı bir şirkətin qiymətli kağızlarını almamışdan əvvəl, şirkətin nizamnamə kapitalının yaranma mənbəyini və iqtisadi fəaliyyətnövünü araşdırmalıdırlar. Yalnız, Şəriət qanunları ilə icazəli fəaliyyət növü ilə məşğul olan və nizamnamə kapitalının strukturunda haram buyrulmuş maliyyə mənbəyi aşkar edilməyən emitentin qiymətli kağızları investisiyalar üçün icazəli hesab edilir. Bu tələb eyni ilə qeyri-müsəlman ölkələrində fəaliyyət göstərən şirkətlərin qiymətli kağızlarına şamil olunur. İslam qiymətli kağızları müstəqil olaraq həm İslam həm də ənənəvi qiymətli kağızlar bazarlarında ticarət oluna bilər.

İslam Kapital bazarının yaranması 1970-ci illərin ortalarında təsəvvür edilir. 1975-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatı tərəfindən təsis olunmuş İslam İnkişaf Bankının fəaliyyətə başlaması və həmin ildə ilk İslam Kommersiya Bankının BƏƏ-nin Dubay şəhərində yaranması, 1978-ci və 1981-ci illərdə İordaniya hökuməti tərəfindən bondların tədavi ilə buraxılması (Low №13 və Muqaradah Bond Act (1981) və 1980-ci ildə Pakistanda Mudaraba Şirkətləri haqqında qəbul olunmuş qanunlar İKB-nın əsasını qoymuşdurlar. 1983-cü ildə Malaziya hökumətinin buraxdığı Malaziya investisiya sertifikatları və digər növ qiymətli kağızlar İslam Kapital Bazarının inkişafını daha da sürətləndirmişdir .

İKB-da ixtisaslaşmış İndeks Agentlikləri fəaliyyət göstərir. Onların əsas funksiyası qiymətli kağızların xüsusi maliyyə parametirləri əsasında qiymətləndirilməsi və gündəlik birja indekslərinin dərc edilməsindən ibarətdir.

Tanınmış İslam indeks agentlikləri aşağıdakılardır:

- Dow Jones İslamic Market Index (DJİM)
- Financial Times Stock Exchange İslamic Index (FTSE İslamic)
- Standard & Poors (S&P)
- Kuala Lumpur Shariah Index (KLSİ)

İslam Qiymətli Kağızlar Bazarı.

İslam qiymətli kağızlar bazarının əsas iştirakçıları aşağıdakılardır:

- Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətləri
- İslam Pay və Qarşılıqlı İnvestisiya Fondları
- İslam Xüsusi İnvestisiya Fondları
- İslam İxtisaslaşdırılmış İnvestisiya Fondları

Açıq tipli səhmdar cəmiyyətləri.

Açıq tipli səhmdar cəmiyyətinin səhmləri İslam Kapital Bazarında satışa buraxılmamışdan əvvəl emitentdən aslı olmayaraq, təftiş mərhələsini keçməlidir. Təftiş emitentin fəaliyyətini və maliyyə aktivlərini əhatə etməklə aşağıdakı meyarlar əsasında aparılır:

1. Əsas fəaliyyət növünə qoyulan tələblər
2. Maliyyə göstəricilərinə qoyulan tələblər
3. Emitentin köməkçi fəaliyyət növündən əldə olunan qeyri-halal gəlirin miqdarına qoyulan tələblər.

Bu üç mərhələni keçən emitentin səhmləri Şəriət əsaslı qiymətli kağızlar hesab edilir və İslam Kapital bazarında məhdudiyyətsiz ticarətə buraxılır. Səhmlərin təftişi İslam İndeks agentlikləri tərəfindən aparılır.

İslam Pay və Qarşılıqlı İnvestisiya Fondu.

Pay və Qarşılıqlı İnvestisiya Fondu-eyni investisiya məqsədi olan investorlardan maliyyə vəsaitlərini pay şəklində cəlb edərək, portfel aktivlərində (bank depozitləri, səhmlər və bondlar) və ya fondun maliyyə siyasəti ilənəzərdə tutulmuş digər qiymətli kağızlarda (aktivlərdə) yerləşdirən maliyyə institutudur. Hər bir payın qiyməti – fondun xalis aktivinin qiyməti kimi hesablanır. Xalis aktivin qiyməti, aktivlərin ümumi dəyərindən cəmi öhdəlikləri çıxmaqla, payların və ya tədaviyə buraxılmış səhmlərin miqdarına bölməklə tapılır. Səhmlərdən fərqli olaraq (səhmlərin qiymətləri hər satış sessiyasında dəyişə bilər) xalis aktivlərinin qiyməti, fondların portfellerində mövcud olan qiymətli kağızların, birja gününün sonundamüəyyən edilmiş qiymətləri əsasında hesablanır.

İslam Xüsusi İnvestisiya Fondu.

İslam Xüsusi İnvestisiya Fondu - eyni məqsədli investorlardan maliyyə vəsaitlərini cəlb edərək, fond birjasının kotirovkalarında iştirak etməyən şirkətlərin səhmlərinə investisiya edən maliyyə institutudur. İXİF-yüksək gəlirlilik və risk amilləri ilə seçiyyələnir. İslam və Ənənəvi Xüsusi İnvestisiya fondlarının fərqləndirici xüsusiyyətləri məqsədli investisiya hədəfləridir (qiymətli kağızların və emitent şirkətlərin növü). İXİF-nun Şəriyyət Nəzarət Komitəsi emitent şirkətin səhmlərinin alınmasından əvvəl fəaliyyətini təftiş edir.

İslam İxtisaslaşdırılmış İnvestisiya Fondu.

İslam İxtisaslaşmış İnvestisiya Fondu - investorlardan vəsaitləri cəlb edərək, konkret aktivin alınması və sonradan həmin aktivin icarəyə verilməsi və yaxud satılması vasitəsi ilə, gəlir əldə edən maliyyə institutudur. İİİF-rı digər emitentlərin səhmlərinin ticarəti ilə məşğul olmur. İİİF-du tərəfindən əldə olunan gəlir, fonda iştirak payına proporsional olaraq bölüşdürülür və investorlara dividend şəklində ödənilir.

İslam İxtisaslaşdırılmış İnvestisiya Fondlarının növləri aşağıdakılardır:

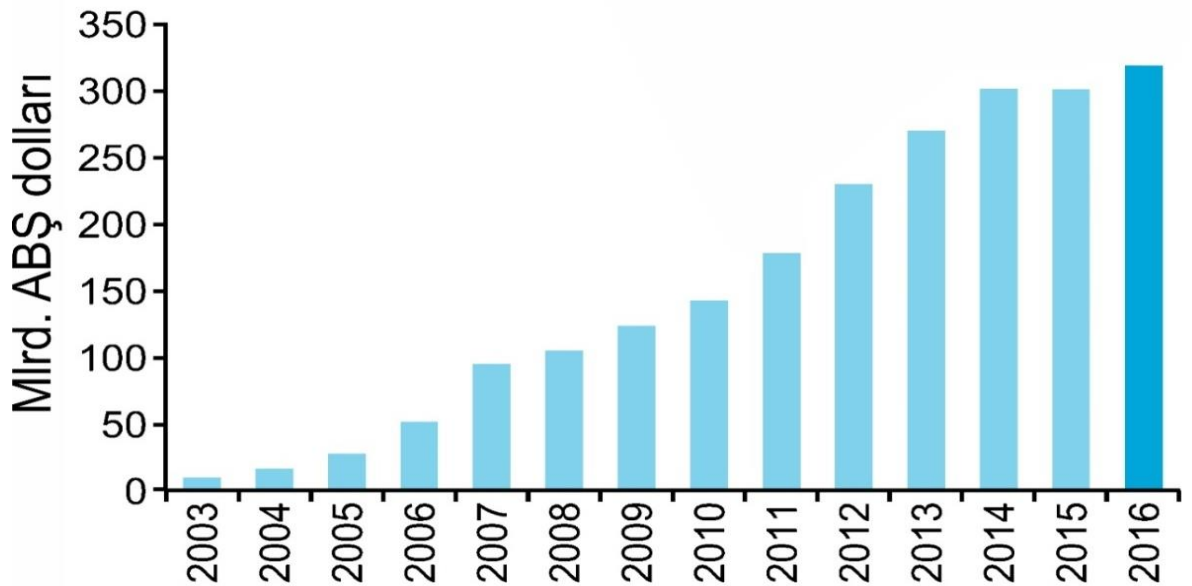
- İslam Lizing Fondları
- İslam Murabaha Əmtəə Fondları
- İslam Mübadilə Ticarət Fondları
- İslam Daşınmaz Əmlak İnvestisiya Fondları.

İslam sabit-gəlirli maliyyə alətləri və ya Sukuk bazarı.

İslam sabit-gəlirli maliyyə aləti Sukuk- mövcud və bölünməz aktiv əsasında tədaviyə buraxılmış və sahibinə investisiya həcmində əsas aktivdə mülkiyyət hüququ verən borc qiymətli kağızı adlandırılır. Sukuk ənənəvi maliyyə sistemində mövcud olan bondlarla eyni iqtisadi mahiyyətə malikdir bir fərqlə ki, sukuk konkret aktivlə (şirkətlərin, zavod və fabriklərin əsas vəsaitləri) təmin olunmuş qiymətli kağız hesab edilir. Sukuklar üzrə gəlir baza aktivin icarəyə verilməsi əsasında formalaşır və investorlara kapital qoyuluşların həcmi nisbətində gəlir gətirir. İnvestorların maraqlarını daha əsaslı təmin etmək məqsədi ilə, emitent sukuklar üzrə gəlirlilik səviyyəsini öncədən bəyan etməlidir. Sukuklar birinci

bazarda tədavülə buraxılaraq, ikinci bazarda ticarət olunur.

Diaqram 5. Dünya sükkuk bazasının inkişaf dinamikası.

İFSB İFSİ Stability Report analitik jurnalının məlumatlarına əsasən (səh.15-16) dünya sukuk bazasının həcmi 2015-ci ilin göstəricisinə (300.3 mlrd.ABŞ) nisbətən 2016-cı ildə 6.06% artaraq 318.5 mlrd.ABŞ dolları məbləğində təşkil etmişdir. Dünya Sükkuk bazasının ən böyük emitentləri 2016-cı ildə müvafiq bazar payı ilə bu dövlətlər olmuşdur: Malaziya dövləti-50.8%, İndoneziya-14.7%,Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri -8.1%,Səudiyyə Ərəbistanı - 6.7% və Türkiyə Respublikası -5.1%.

İslam strukturlaşdırılmış və ya törəmə alətlər bazarı.

İslam strukturlaşdırılmış və ya törəmə alətləri -İKB-da müqavilənin baza aktivini əsasında yaranan və maliyyə risklərinin sığortalanmasını təmin edən derivativ maliyyə alətidir. Müqavilənin baza aktivini kimi- əmtəə, səhm, bond, sukuk, valyuta və digər aktivlər çıxış edə bilər.

Cədvəl 10.Option, svop, forvard və fyuçers müqavilələrinin tərtibatında istifadə edilən İslam ticarət müqavilələrinin xüsusiyyətləri.

Müqavilənin Növü	Xüsusiyyətlər
Salam	Alıcı tərəfindən indiki zamanda razılaşdırılmış qiymətə, gələcək zamanda istehsal olunacaq məhsulun dəyərinin tam məbləğinin satıcıya öncədən ödəmə müqaviləsi. İslam Forvard və Fyuçers müqavilələrinin bağlanması üçün tətbiq olunur.
Arbun	Alıcı tərəfindən indiki zamanda razılaşdırılmış qiymətə, gələcək zamanda satın alınacaq məhsulun dəyərinin bir qismini satıcıya öncədən ödəmə müqaviləsi. İslam opsiyonlarının tərtibində istifadə olunur.
Vəd	Satıcının və ya alıcının gələcək zamanda mal və xidmətlərin satılmasında və ya alınmasında qarşı tərəfə təqdim edəcəyi ticarət üstünlükləri müqaviləsidir. Vəd bir tərəfli müqavilədir və valyuta mübadilə məzənnələrinin sığortalanmasında geniş istifadə olunur.
Murabaha	Mənfəət əldə etmək məqsədi ilə, satıcı tərəfindən malların alıcıya satılması müqaviləsidir. Murabaha müqaviləsi mənfəət norması svopu vasitəsi ilə, sabit və dəyişən mənfəət normalarını tənzimləmək üçün istifadə olunur.

Ticarət, lizinq və tərəfdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan İslam maliyyə məhsulları, bazar, kredit, əməliyyat, əmtəə, likvidlik, mübadilə, kapital, gəlirlik, investisiya və kommersiya risklərinin təsirinə məruz qalırlar. Həmin risklərin sığortalanmasını təmin edən İslam kapital bazarının strukturlaşdırılmış (törəmə) alətləri aşağıdakılardır:

1. İslam forvard foreks- mübadilə məzənnəsi riskinin sığortalaması üçün tətbiq olunur.
2. İslam opsiyonları- qiymətli kağızlarbazarında riskinin tənzimlənməsi üçün istifadə olunur.
3. İslam forvard və fyuçers müqavilələri - gələcək zamanda istehsal olunacaq məhsulların, bazar riskinin tənzimlənməsi üçün istifadə olunur.
4. İslam mənfəət norması svopu - gəlirlilik riskinin tənzimlənməsi üçün istifadə olunur.

İslam strukturlaşdırılmış(törəmə) alətlərinin əsasını dörd İslam ticarət müqavilələri təşkil edir:

- Salam
- Arbun

- Vəd

- Murabaha

Hazırda Azərbaycan Respublikasında İslam Maliyyə sisteminin mərhələli şəkildə iqtisadiyyata tətbiqi ilə əlaqədar, mövcud qanunvericilik bazasına əlavə və dəyişikliklər layihəsi üzərində, tədqiqat işləri aparılır.

FƏSİL III. AZƏRBAYCANDA İSLAM MALİYYƏSİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1 İslam maliyyəsinin tətbiqində beynəlxalq təcrübə

İslam iqtisadiyyat sistemində sermayenin zəmanətli mənfəət yaratması qəbul edilmədiyinə görə, kapital inhisarlarına maneələr qoyulur. Bundan əlavə, vergilərin eyni həcimdə alınması dövlət xidmətləri əsasında satışa təbə olan dövlət xidmətləri əsasında ödənişlərin satış şərtinə bağlanması təzyiqini aradan qaldırır. Müqavilənin azadlığının əsasları əməyin əmək haqqının əvəzinə istehsaldan pay almasıdır. İslam iqtisadiyyatı azad iqtisadiyyatdır və dövlət tərəfindən müdaxilə yoxdur. Faizsiz maliyyə ilə bağlı həyata keçirilən tənzimləmələrdə bu nəzərə alınmalıdır. İslam iqtisadiyyatı tarix boyunca inhisara qarşı çıxmışdır, monopoliya sahib iqtisadiyyatın istismar rejimi olduğunu və bir gün özlərini məhv edəcəklərini irəli sürmüş və tərəfdaş iqtisadiyyat sistemini gətirmişdir. Bu sistemdə, ümumi xidmət müəssisələrə tərəfdaş kimi daxil olur və məhsulun növündən asılı olaraq öz payını alır. Bu xidmətlər edilməklə böyük və kiçik müəssisələr arasında fərq yoxdur. Beləliklə, kiçik və orta müəssisələr fəaliyyətlərini davam etdirir. Tərəfdaşlıq iqtisadiyyatı, bankdan faizlə alınan pulla deyil, insanların tərəfdaşlığı ilə müəssisələrin yaradılmasıdır.

Kapitalist sistemin əsas məqsədi kapital monopoliyasıdır. Bazara giriş və çıxışlar açıqdır. Mənfəət və faizlər də sərbəstdir. Bölüşdürmənin qaydaları investor / sahibkar tərəfindən müəyyən edilir. Rəqabət vacibdir. Qərarlar səhmdarı tərəfindən, əgər çoxluq varsa çoxluq tərəfindən alınır. Bu sistem hər nə qədər sərbəst bazar iqtisadiyyatını dəstəkləsə də, oyun qaydalarını inhisarçı kapital müəyyənləşdirir. Faiz dərəcəsinin mövcud olduğu sistemində bazar mexanizmi sərbəst şəkildə işləmir. Sistem iqtisadi fəaliyyət riskini işçilərə, sənətkarlara, məmurlara və təqaüdçülərə, başqa sözlə, əməyə köçürür. Monopoliyanın əsasları, hər hansı bir iqtisadi riskdə iştirak etməyən faizlərin pulsuz olmasına əsaslanır.

Dövlət sosialist sistemin mərkəzidir. Bazar qanunlarını dövlət müəyyənləşdirir. Mənfəət və faiz hər ikisi istismar vasitəsi olduğundan, qadağan edilir. Bölüşdürülmə də dövlət, yəni bürokratlar tərəfindən müəyyən edilir.

Rəqabət planlaşdırma ilə əvəzlənir. Qərarlar dövlət orqanları tərəfindən aparılır. Sistem dövlət (siyasi) inhisarına əsaslanır.

Aşağıdakı cədvəldə bazar, mənfəət, faiz, bölüşdürmə, rəqabət və qərar üzərindən kapitalist və sosialist sistemləri və İslam iqtisadi sistemi ilə müqayisə edilmişdir.

Cədvəl 11. İslam, kapitalizm və sosializim müqayisəsi

Müqayisə meyarları	Kapitalist sistem	Sosialist sistem	İslam iqtisadi sistemi
Bazar	Sərbəst bazar	Qadağan bazar/planlama	Makroda planlama/Mikroda sərbəst bazar
Mənfəət	Sərbəst	Qadağan	Sərbəst
Faiz	Sərbəst	Qadağan	Sərbəst
Bölüşdürmə	Təşəbbüskar	Dövlət	Razılaşma əsasında sərbəstlik
Rəqabət	Monopoliya(kapital)	Monopoliya(dövlət)	Makroda planlama/Mikroda tam rəqabət
Qərar	Çoxluq	Monopoliya (siyasi)	Çoxlu hüquq

İslam İqtisadiyyatının əsas prinsiplərindən biri istehsal amil sahiblərinin öz iradəsi ilə bir araya gəlməsi və istehsalın reallaşdırılmasına razılıqlarının olmasıdır. Məhsul emalı sahiblərinin iradəsi və razılığı ilə məhsulun dövlət payı olan vergi ödəməsindən sonra istehsal edilən məhsulun payı bölüşdürülür. Bu sistemin əsas məqsədi müqavilə azadlığına əsaslanan məsuliyyət, müqavilənin xeyir və yükün paylanmasıdır. Dövlət makroda planlaşdırma vasitəsilə makro məqsədlər qoyur; Mikroda, azad bazarda qiymətlər tələb və təklif qanunlarına görə formalaşır. Riskin davamlılığına görə gəlir əldə edilir mənfəətə görə qanuni və halaldır. Riskə marağın olması bu qadağandır, çünki pul ticarətindən əldə edilən gəlirdir.

Dünyada yaranan bir çox iqtisadi böhranlar maliyyə və bank sistemlərində tənzimləmə və nəzarət ilə mövcud problemləri ortaya çıxarır. Bu böhranların qarşısının alınmasında İslam maliyyə sisteminin nə qədər effektiv olacağı müzakirə edilmişdir.

İqtisadi böhranların yaranmasında şübhəsiz ki, bir sıra səbəblər var. Bununla yanaşı, ümumiyyətlə tanınmış ən vacib səbəb banklar tərəfindən həddindən artıq və ehtiyatsız kreditin verilməsidir. Bunun üçün bankı günahlandırmaq mümkün deyil, çünki hər kəs kimi, onların mənfəətlərini maddi-mədəni mühitdə maksimum dərəcədə artırmaq istəyirlər. Onlar daha çox kredit verdikləri təqdirdə, qazancları daha yüksək olacaqdır. Həddindən artıq kreditləşmə isə, aktivlərin qiymətlərində davamlı bir yüksəlişə gətirib çıxarır. Bu da, istehlak və spekulyativ investisiyaların süni artımı ilə nəticələnir. Leverage nə qədər yüksək olarsa, bir böhranı idarəetmək o qədər çətin olar. Yaranan maliyyə böhranı isə, aktivlərin qiymətinin kəskin azalmasına səbəb olur.

Bu böhranların təkrarlanmasının qarşısını ala biləcək üç qüvvənin müəyyən təsiri ola bilər. Bunlardan biri, həqiqi mənfəət, zənginlik və tükənməni, dünyəvi və maddi mədəniyyətin mənafeyinə uyğun olaraq hər cür vasitələrlə artırmasına mane olan mənəvi məhdudiyyətlərdir. İkincisi, faiz, həddindən artıq kredit və törəmələrə mane olmağı nəzərdə tutan bazar intizamıdır. Üçüncüsü, böhranın qarşısını almaq, davamlı inkişafa nail olmaq və sosial maraqların qorunması üçün müvafiq qaydada prudensial tənzimləmə və nəzarət ilə birlikdə sistem strukturunun islahatıdır.

Bu, bazar intizamının niyə həddindən artıq kreditin verilməsinə mane olmur sualını doğurur. Bazar intizamı içində maliyyə sistemində intizamın yetərli olmaması mümkündürmü? Əgər belədirsə, onda niyə belədir? Bazar intizamının təmin edilməsi üçün əsasən stimulyasiya və cəzaçəkmə vasitələrindən istifadə edə bilər. Təşviqlərin mövcudluğu və cəzalandırıcı vasitələrin olmaması bazar intizamının da zəif olmasına səbəb olacaqdır. Təşviqlər və cəzalandırıcı vasitələr mənfəət və ya zərər etmək ehtimalından qaynaqlanır. Konvensiya sistemindəki mənfəətin əsas mənbəyi bankların kredit əməliyyatları vasitəsilə əldə etdiyi faizdir. Zərər, bu kreditləri faizlə bərpa edə bilməməkdir. Ona görə də, banklar zərərin

yanarmaması üçün kredit vermə əməliyyatlarını diqqətlə təhlil etməlidirlər. Banklar, xalis mənfəətini azaldacaq itkilərə məruz qalmasından qorxduqları halda, həddindən artıq kreditləşmə üzərində nəzarət yaranır. Bu, mənfəət və zərərin bölüşdürülməməsi olmadığı bir sistemdə baş vermir və kreditlərin faizlə geri qaytarılması ümumiyyətlə təmin edilir.

Banklara zərər qarşılaşmayacaqlarını düşünməyə imkan verən iki amil var. Bunlardan birincisi, qazanc riskini idarə etmək üçün hər hansı bir maliyyə sistemində zəruri və qaçılmaz olan girovdur. Girov, əlbəttə ki, yalnız yaxşı keyfiyyətə malik olmalıdır. Girov, dəyərlənmə riskinə məruz qalır. Onun dəyəri borcalanların ödəmə qabiliyyətini azaldaraq eyni amillərlə zəiflədilə bilər. Girov, bu səbəblə maliyyələşdirilən layihənin daha diqqətli qiymətləndirilməsi üçün əvəz edilə bilməz.

Banklara qoruma təmin edən ikinci amil mərkəz bankının onları qurtaracaqlarını təmin edən "uğursuzluq üçün çox böyük" anlayışdır. Belə bir təhlükəsiz şəbəkə ilə təmin edilmiş banklar, daha çox risk almağa təşviq edilirlər.

Banklar, onların mənfəətini maksimuma çatdırmaq üçün həddindən artıq borc verdiyini nəzərə alaraq, niyə əmanətçiləri banklarda intizam qoymur? Onlar bunu bir neçə müxtəlif yolla edə bilərlər. Yaxşı idarəetmə, daha şəffaflıq və daha səmərəli risklərin idarə edilməsini tələb edir. Bu işə yaramazsa, bankları öz əmanətlərini geri çəkərək cəzalandırmaq olar. Ancaq bununla birlikdə konvensial maliyyə sistemində bunu etmirlər, çünki onların əmanətlərinin fiazlə ödənilməsindən əmin olurlar.

Bankçılara verilmiş itkilərdən və əmanətçilərdən olan zərərlərdən immunitetin saxta hissəsi bazarın tələb olunan intizamın tətbiq olunma qabiliyyətini pozur. Bu, ümumi həcmdə qeyri-sağlam bir şəkildə genişlənməyə, aşağı faizli borclara və vasitədən kənarda yaşamağa yol açır. Sistemin bu tendensiyası vergi sisteminin borc maliyyələşdirilməsi xeyrinə daha da güclənir - dividendlər vergiyə tabe olur və faiz ödənişlərinə vergiyə cəlb ediləcək xərc kimi baxılır.

Borcun artması, xüsusən də qısa müddətli borcların artmasının qeyri-sabitliyi qeyd edilməlidir. Bunun ən əsas səbəblərindən biri kreditin asanlıqla əldə edilməsi, makroiqtisadi disbalans və maliyyə sistemindəki qeyri-sabitlik ilə əlaqədir.

Kreditin asan əldə olunması dövlət sektorunun yüksək borc profilinə malik olması və özəl sektorun öz imkanlarından kənar yaşamaq və yüksək leveragea malik olmasını təmin edir. Borc məhsuldar istifadə edilmirsə, borcun xidmət qabiliyyəti borcla mütənasib deyil və maliyyə böhranı və borc böhranına gətirib çıxarır. Qısamüddətli borclara və daha yüksək səviyyəli borclara olan inam, böhranların daha da ağırlaşması səbəb ola bilər. Bunun səbəbi, qısa müddətli borcun borc verənə aid olduğu qədər asanlıqla geri çevrilməsidir, lakin məbləğ, zərərin spekülatif aktivlərində və ya uzun müddətli gestasiya müddəti ilə orta və uzunmüddətli investisiyalarda kilidləndikdə borcalan üçün ödəmənin çətin olmasıdır.

Ev təsərrüfatları, firmalar və hökumətlər tərəfindən real malların və xidmətlərin alqı-satqısının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilən qısa müddətli borclarda əsasən yanlış bir şey olmadığı halda, bunun bir çoxu qeyri-məhsuldar istifadəyə yönəlib valyuta, fond və əmlak bazarlarında spekulasiya yaradır.

İslamın ən vacib məqsədlərindən biri insan cəmiyyətində daha çox ədalətin həyata keçirilməsidir. Maliyyə sisteminin də daxil olduğu bütün insan institutları bu məqsədlə müsbət şəkildə iştirak etməsə, bu mümkün deyil. Bunun üçün prinsiplərdən biri insan həyatının bütün aspektləri, sosial, iqtisadi, siyasi və beynəlxalq mənəvi dəyərlərə tabedir.

Maliyyə sisteminin güclü və sabit olmağından əlavə ən azı iki şərt təmin edərsə, ədalətin inkişafına kömək edə bilər. Bunlardan biri, maliyyəçinin, zərərin bütün yükünü sahibkara yükləməməsini təmin etmək, digərinə isə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına kömək etmək üçün maliyyə resurslarının ədalətli bir hissəsinin yoxsullar üçün uyğun hala gətirilməsinin təmin etmək və gəlir və sərvət bərabərsizliyini azaltmaqdır. İslam dəyərləri çərçivəsində, ədalətsiz davamlı inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Haqsızlıq nəticədə məhv olur (əl-Quran, 57:25). Əbu Yusuf (798), Əl-Cavardi (1058), İbn Teymiyyə (1328) və İbn Xaldun

(1406) arasında bir sıra klassik müsəlman alimlər ədalət və inkişaf arasında sıx əlaqəni vurğulamışdılar. Bu da iqtisadi ədəbiyyatda daha çox vurgulanır.

Ədalətin ilk şərtini yerinə yetirmək üçün, İslam həm maliyyəçi, həm də sahibkarın mənfəətini, eyni zamanda zərərin bərabər şəkildə bölüşdürülməsini tələb edir. Bunun üçün, İslam maliyyə əsas prinsiplərindən biri: "Heç bir risk, heç bir mənfəət yoxdur". Bir qazanc əldə etmək istəyiriksə, biz də riskləri bölüşməyə hazır olmalıyıq. Maliyyə sistemində risk/mənfəət paylanması tətbiqi maliyyə qurumlarını riskləri daha diqqətlə qiymətləndirməyə və borcalanların pul vəsaitlərinin daha səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət etməsinə kömək etməlidir. Həm maliyyəçi, həm də sahibkar tərəfindən risklərin iqiqat qiymətləndirilməsi maliyyə sisteminə daha çox intizam qoyulmasına və həddindən artıq kreditləşmənin azaldılmasına və maliyyə sisteminin daha sağlam olmasına kömək edir. Lakin, sadəcə bankların riskdə payı kifayət etmir, çünki mənfəətin maksimal dərəcədə artırılması istəyi hələ də bankları həddindən artıq kreditləşməyə cəlb edə bilər. Buna görə, əmanətçiləri bu intizamın yerinə yetirilməsində daha aktiv rol oynamağa təşviq etmək lazımdır. Bu, əmanətçilərin mənfəət və ya zərərdə payı olduqda mümkündür.

Bununla birlikdə, tələb olunan əmanətçilər hər hansı bir geri ödəmə etmədikləri üçün, onları maliyyələşdirmə riskinə dəvət etmək ədalətli olmaz. Buna görə onların depozitləri təmin edilməlidir. Bunun əvəzinə, investisiya əmanətçiləri mənfəətdə iştirak edirlər və bu səbəbdən risklərə qatılmalıdırlar. Bu, sərmayəçilərə müvəqqəti səhmdarlara çevrilir. Maliyyə institutlarında investisiya yatırımlarının yerləşdirilməsi onların səhmlərinin alınması kimi olacaq və onları geri qaytarılması da, eyni qayda da olacaqdır.

Bu, əmanətçilərə banklarına nəzarət etmək üçün stimül verəcək və daha şəffaflıq, daha yaxşı idarəetmə və daha effektiv risklərin idarə edilməsi, audit, tənzimləmə və nəzarət tələb edəcəkdir. Əmanətçilərin riskə qoşulması onların banklarını seçməkdə daha çox diqqətli olmağa təşviq edəcəkdir.

Bu şəkildə daha çox intizamın tətbiqi əvəzinə, beynəlxalq maliyyə sisteminin əsas məqsədi hazırda tənzimləmə və nəzarətdədir. Heç şübhə yoxdur ki, ehtiyatlı

tənzimləmə və nəzarət həm zəruri, həm də qaçılmazdır və Bank Tədqiqatları üzrə Basel Komitəsinin (BTBK) himayəsi altında bu istiqamətdə ciddi irəliləyişlərin olduğunu bilmək böyük bir köməkdir. Buna baxmayaraq tənzimləmə və nəzarət iki ana səbəbdən tamamilə dayanmır. Birincisi, həsəd və xəyanətin qarşısını tənzimləmə vasitələri ilə almaq mümkün deyil. Həm də qaydaların sadıq riayət edilməsi üçün əxlaqi bir öhdəlik yaratmaq lazımdır. İkincisi, balansdankənar hesablar, bank gizli standartları və bank ekspertlərinin bankların aktivlərinin keyfiyyətini dəqiq qiymətləndirən zaman qarşılaşdığı çətinliklər səbəb ilə nəticəsində nəticəsində tənzimləmə bütün ölkələrdə və bütün institusional pul menecerlərinə birbaşa tətbiq edilə bilməz.

Beləliklə, tənzimləmə və nəzarət bankların və investorların maliyyə vasitəçiliyi risklərində pay sahibib olmalarını təmin edərək, maliyyə sistemində daha çox intizam xeyrinə paradigma sürüşməsi ilə tamamlanması daha effektiv olardı. Bəzi analitiklər (Calomiris 1998, Meltzer, 1998; Yeager, 1998) tərəfindən təklif edildiyi kimi sadəcə bankların qurtarılması bankların kapitalının yalnız risk dərəcəsinin 8% -ni təşkil edə bilər. Bankların təkcə bütün kredit təkliflərini diqqətlə yerinə yetirmək üçün deyil, həm də əmanətçilər banklarını seçərkən ehtiyatlı olmağı və onların bank işlərini daha diqqətlə izləmək üçün güclü motivasiya etməkdir. Əmanətçiləri birliyin yaradılmasını bu prosesi asanlaşdırma bilər.

İslam maliyyəsi, ideal formada, maliyyə vəsaitlərinin mudarabah və musharakah üsulları vasitəsilə məəsisələrdə sərmayə payını, layihələrdə və mənfəət və zərərin bölüşdürülməsindəki payının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına kömək edir. Kapitalın maliyyələşdirilməsinə daha çox güvənmənin əsas iqtisadiyyatda həтта tərəfdarları da vardır. Harvard Universitetinin professoru Roqof, ideal bir dünya kapitalında borc vermə və birbaşa investisiyalar daha böyük bir rol oynayacağını qeyd etmişdi. Borc və öz sərmayə arasında bərabərlik daha yaxşı bir tarazlıqda qurulması, risk paylaşımının böyük ölçüdə artıracaqdır. BVF, həmçinin, sərmayə qoyuluşlarından fərqli olaraq, xarici investisiyaların daha çox təhlükəsiz və daha sabit bir şəkildə təmin edilməsi hesab edir. Bundan başqa,

böhran halında, investorlar qiymətli kağızlardan imtina edə birilər, lakin fiziki sərmayə sahibləri belə asanlıqla alıcı tapa bilmirlər.

Kapitala daha çox güvənməmək, borcların maliyyələşdirilməsinin istisna edilməməsi demək deyildir. Bunun səbəbi fərdlərin, firmaların və ya hökumətlərin bütün maliyyə ehtiyaclarının ədalətə və kar və zərər bəndə bölüşdürülməsinə uyğun gəlməməsidir. Borc, bu səbəbdən imtina edilməzdir, lakin qeyri-səmərəli və israfçı istehlak və məhsuldar spekulyasiya üçün təşviq edilməməlidir. Bu məqsədlə islam maliyyə sistemi borcların birbaşa borc və borc vermə yolu ilə yaradılmasına imkan vermir. Daha çox satış və icarə əsasında real aktivlərin satışı və ya icarəsi yolu ilə borcun yaradılması tələb olunur (murabahah, cenera, salam, istisna və sukuk). Məqsədi fərdi və ya firma ödənişləri daha sonra ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq indi təcili olaraq lazım olan real mal və xidmətlərin satın alınmasını təmin etməkdir. Bununla yanaşı, İslam özü qoydu borcun həddindən artıq genişlənməsinin qarşısını alacaq müəyyən şərtlər formalaşdırmışdır. Bunlardan bəziləri aşağıda qeyd edilmişdir.

1. Satılan və ya icarəyə verilmiş olan aktiv xəyali və ya qeyri-rəsmi deyil, real olmalıdır;
2. Satıcı satılan və ya icarəyə götürülən mallara sahib olmalıdır və malik olmalıdır;
3. Əməliyyat vermək və çatdırmaq məqsədi ilə əsl ticarət əməliyyatı olmalıdır;
4. Borc satıla bilməz və bu səbəblə onunla əlaqəli birləşmə başqa birinə verilə bilməz. Borc kreditorun özü tərəfindən ödənilməlidir.

Birinci şərt gharar (həddindən artıq qeyri-müəyyənlik) və qimar (qumar) daxil olan spekülatif əməliyyatların çoxunun aradan qaldırılmasına kömək edəcəkdir. İkinci şərt, satıcının (ya da kirayəçinin) geri qaytarma payı əldə edə bilməsi üçün riskin bir hissəsini də paylaşmasını təmin edəcəkdir. Satıcı (maliyyəçi) satış və ya icarə üçün malın mülkiyyətə malik olduğundan o da riski daşıyır. Şəriət salam və istisna halında, malların bazarda mövcud olmadığı və çatdırılmadan əvvəl istehsal edilməli olması vəziyyətində bu qaydanı istisna etmişdir. İslam rejimi vasitəsilə

genişlənən maliyyələşdirmə, real iqtisadiyyatın yüksəlməsi ilə birlikdə addım-addım genişlənə bilər və bununla da həddindən artıq kreditlərin genişlənməsini maneə törədir.

Üçüncü və dördüncü şərtlər, əməliyyatın əsl ticarət əməliyyatı olması və kreditorun borc sataraq başqa birinə təhvil verə bilməyəcəyi, spekulativ və törəmə əməliyyatları aradan qaldırmağa və borcun ölçüsündən daha çox yüksəlməsinin qarşısını almağa kömək edəcəkdir. Həm də real sektor üçün daha çox maliyyə ehtiyatı sərbəst buraxır və bununla da məşğulluq və öz-özünə məşğulluq imkanlarını genişləndirməyə, lazımi mal və xidmətlərin istehsalına kömək edir. İslamın maliyyə sistemində tətbiq etmək istədiyi intizam hökumətlər mərkəzi bankdan borclarını qiymət və maliyyə sabitliyi məqsədi ilə uyğun səviyyəyə qədər azaltmırsa, həyata keçirə bilməz.

İslam maliyyə sisteminin indiyə qədər irəliləməsi yolu yalnız İslam vizionuna uyğun olaraq tamamilə deyil, qisməndir. Ənənəvi maliyyələşdirmənin sistemindən tamamilə çıxıb bilmədi. Kapital və kar və zərərin bölüşdürülməsi rejimlərinin istifadəsi əhəmiyyətsizdir, borc verən satış və kirayəyə verilmiş rejimlər isə üstünlük təşkil edir. Üstəlik borc yaratma halında belə rejimi, bütün İslam bankları və şərti bankların şöbələri şəriətin şərtlərini yerinə yetirmirlər. Bütün riskləri alıcılara (borclulara) və ya kirayəyə vermək üçün müxtəlif hüquqi strategiyaları qəbul etməyə çalışırlar. Nəticədə İslam maliyyə sisteminin olduğu kimi tətbiq olunmur.

Bu, sistemin daha çox həqiqiliyin əldə olunması istiqamətində əhəmiyyətli bir yer tutmağı bacara bilməməsi məsələsini qaldırır. Bunun əsas səbəblərindən biri də anonimlik, mənəvi təhlükə, əsas agent çatışmazlığı ilə əlaqəli riskləri minimuma endirmək üçün zəruri olan təşkilatlardır və maliyyə öhdəlikləri gecikmə hələ müəyyən edilməmişdir. Banklar öz müştəriləri haqqında etibarlı məlumat əldə etməyə imkan verəcək və öz müştərilərinə verdikləri vəsaitlərin razılığına əsasən səmərəli şəkildə işləməsini və onların elan etdiyi mənfəətin biznesin real görünüşünü əks etdirməsini təmin etmək üçün bu cür təşkilatlar lazımdır. Həmçinin, ödəmələrin cədvəl üzrə alınmasına kömək etmək və bankların

müştəriləri tərəfindən mübahisə olunduqda və ya ödəmənin təxirə salınması ilə tez bir zamanda ədalət əldə etmək lazımdır. Həm də onlar gözlənilməz şərtlərdən yaranan likvidlik böhranı vəziyyətində banklar tərəfindən lazım olduqda likvidlik qazanmasına kömək etmək üçün də lazımdır. Bu cür qurumların yaradılması İslam maliyyələşməsi üçün əlverişli mühit təmin etmək üçün önəmli addımdır. Artıq bu cür qurumların yaradılması üçün lazım olan müddət artıqca, vizyonu həyata keçirilməsi də daha çox vaxt alacaqdır.

Yaxın Şərqdə və Şimali Afrikada İslam maliyyə fəaliyyəti:

Yaxın Şərq İslam bankçılığına və maliyyə sisteminə üstünlük verir. Dünya Bankı tərəfindən yayımlanan İqtisadi inkişaf və gözləntilər hesabatında (2008) göstərilən Bəhreyn, Küveyt, Oman, Qatar, Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Cezayir, Cibuti, Misir, İran, ABŞ, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Əfqanıstan, İraq, İordaniya, Livan, Liviya, Mərakeş, Fələstin, Suriya, Tunis və Yəmən kimi ölkələrdən ibarətdir.

Bəhreyn beynəlxalq İslam bankçılığı əlaqələrinə ilk sıralarda yer alır. İslam bankçılığının təcrübələri, qaydalar, tədqiqatlar, yeniliklər və akademik tədqiqatlar mərkəzidir. Bəhreynə qurulan ilk İslam bankı Bəhreyn İslam Bankıdır (1978). İslam Maliyyə Qurumları üçün Mühasibat və Audit Təşkilatı və Beynəlxalq İslami Qiymətləndirmə Agentliyi kimi qabaqcıl qurumları ilə Bəhreyn, mühasibat standartları, sərmaye yeterliliyi nisbəti, likvidlik, aktivlərin idarə edilməsi, hedcinq fondları, korporativ idarəetmə və tənzimləyici infrastruktur kimi sahələrdə İslam bankçılıq sistemlərinin inkişafına əhəmiyyətli payı təmin edir. Ölkədə aktivlərə dəstək olan qiymətli kağızlar, sindikatlaşdırılmış kreditlər və maliyyələşdirmə, birgə investisiya proqramları, qarşılıqlı fondlar, sukuk və digər sahələrdə İslam maliyyə bazarlarında əsas rolunu daha da inkişaf etdirməyi gözlənilir (Xan ad Bhatti, 2008).

Küveyt bir çox İslam maliyyə qurumlarına ev sahibliyi edir. 1977-ci ildə Küveyt Maliyyə evinin yaradılması ilə ölkədə islam bankçılığının təməlləri qoyulmuşdur. 2010-cu ildən etibarən Küveytdə 155 milyard dollarlıq bankçılıq həcmi və təxminən 500 milyard dollarlıq İslam bank aktivləri var.

Səudiyyə Ərəbistanında İslam bankçılığında iki əhəmiyyətli amili vardır. Bunlardan biri Al Rajhi Bankçılığı, digəri isə İnvestisiya Şirkəti və Bank Al Jaziradır. Ənənəvi banklar İslam bankçılıqlarına da açıqları islam pəncərələri ilə xidmət edirlər. Səudiyyə Ərəbistanı Əmlak Maliyyə və Dallah Al Baraka Səudiyyə Ərəbistanında daşınmaz əmlak sektorunun maliyyə ehtiyaclarını ödəmək üçün bir İslam şirkəti qurub. 2006-cı ilin əvvəlində ilk İslam xüsusi fondları - Al-Tawfeek - Səudiyyə maliyyə bazarına uğurla çatdırılmışdır. Səudiyyə Ərəbistanı da islam bankçılığının inkişafında mühüm rol oynayan İİB-yə ev sahibliyi edir (Khan ad Bhatti, 2008). 2005-ci ildə bölgədə Sukuk verilməsi normal istiqraz buraxılışının 10% -ni təşkil edirdi, bu rəqəm 2007-ci ildə 50% -ə və 2008-ci ildə 70% -ə (Mahlknecht, 2010) yüksəlmişdir. 2010-cu ildən etibarən MENA regionunda İslam bank aktivləri 416 milyard dollara çatmışdır.

Ernst & Young (2012) tərəfindən hazırlanan hesabatla görə bölgədəki 2015-ci il üçün ümumi aktivin həcmi 991 milyard dollara çatacaq. Proqnozlar həyata keçirildikdə, 5 illik kombinə edilmiş artım 2010-cu illə müqayisədə 138% -ə çatır. Bu dəyərlər göstərir ki, islam maliyyələşməsi regionda əhəmiyyətli inkişaf potensialına malikdir. Təxminlərə görə 2015-ci ildə İslami bankçılıq varlıq böyüklüyü Türkiyədə 87 milyard dollara, Səudiyyə ərəbistanında 291 milyard dollara, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində 156 milyard dollara, İraqda 140 milyard dollara və Küveytdə 104 milyard dollara çatacaq.

Cənub və Cənub-Şərqi Asiyada İslam maliyyə fəaliyyətləri:

Cənubi Asiya regionu islam maliyyələşməsi üçün cazibə mərkəzi kimi böyük potensiala malikdir. Cənubi Asiyada müsəlman əhalisinin əksəriyyəti Əfqanıstanda, Banqladeşdə, Hindistanda, Maldivdə və Pakistanda sıxlaşmışdır. Hindistan və Pakistan zəif iqtisadi inkişafa malikdir buna görə də, hal-hazırda bu bölgələrdə İslami maliyyə fəaliyyətləri çox aşağı səviyyədədir. Banqladeşdə ilk İslam Bankı 1983-cü ildə yaradılıb və hazırda 6 İslam bankı var. 2005-ci ildə İslam bank əmanətləri ölkədəki ümumi bank xidmətinin 13% -ni təşkil edir. Pakistanda İslam bankçılıq fəaliyyəti 1980-ci ildə başlamışdır. Sistemin tamamilə islam xəttinə çevrilməsi söylərinə baxmayaraq ikili quruluş hələ də davam edir. Ölkə

daxilində 6 islam bankı (tam hüquqlu) (Əl Baraka İslam Bankı, Bank İslam Pakistan, Dubay İslam Bankı Pakistan, Emirates Global Islamic Bank Dawood İslam Bankı və Meezan Bankı) və 9 ənənəvi İslam bankı fəaliyyət göstərir. 2005-ci ildə Pakistan hökuməti tərəfindən verilən ilk beynəlxalq Sukuk təxminən 600 milyon dollara çatmışdır. Bu yaxınlarda, Emirates Global İslam Bank Limited şirkəti Pakistan İnkişaf və İdarəetmə Şirkətinə infrastruktur investisiyalarında istifadə üçün 329,75 milyon dollar Sukuk vermişdir (Khan ad Bhatti, 2008).

İndoneziya dünyanın ən sıx müsəlman əhalisinə sahib ölkəsidir. 1992-ci ildə Bank Muamalat İndoneziyanın yaradılması ilə İslam bankçılığı təşəbbüsünə başladı. Bank sabit inkişafa nail olub və indi dünya miqyasında İslam bankçılığı institutları arasında qabaqcıl institutlardan birinə çevrilmişdir. Syariah Mandiri və Bank Syariah Mega İndoneziya, ölkədə İslam xidmətləri təqdim edən iki əhəmiyyətli bankdır. Ölkədə təxminən 30 Takaful və Re-Takaful şirkəti var. İndoneziya Birjası, İslami maliyyə prinsiplərinə əsasən, investorlara 242 səhm və Cakarta İslam səhmlərinin 30 indeksi təklif edir (Xan və Bhatti, 2008).

Malayziya islam maliyyələşməsində ikinci yeri tutur. Malayziyada ilk İslam bankı - Bank İslam Malayziya Berhad (BIMB) - 1983-cü ildə yaradılıb. 1993-cü ildə Malayziya hökuməti ölkədə ikili bankçılıq sistemini işə saldı. Malayziyada 12 İslam, 871 35 kommersiya bankı və 5 İslam bankçılıq məhsulları və xidmətləri təklif edən inkişaf bankları var. Kuala Lumpur Fond Birjasında siyahıya alınmış kağızların 85% -ni təmsil edən Malayziyada 871 islam səhmləri var və həcmi 2005-ci ildə normal istiqraz buraxılışından 2,5 dəfə çoxdur (Mohd Rahimie Bin Abd Karim, 2010).

ABŞ-da və Avropada İslami maliyyə fəaliyyətləri:

İslam maliyyə sektoru müsəlman əhalisinin təxminən 10 milyon olan ABŞ və Kanadada rəğbət qazanmışdır. İslami maliyyə Amerikada köhnə və köklü quruluşa malikdir. Birinci və ən önəmli qurum 1987-ci ildə Kaliforniyada yerli olaraq qurulan Amerikan Maliyyə Evi, İSABA-dır və islami tərəfdaşlıq və lizinq modeli ilə avtomobillər, evlər və s. ehtiyaclar üçün maliyyə dəstəyi təmin edir . Miçiqan Universitet Bankı, 2005-ci ildə ilk İslam bankçılıq şöbəsini

qurdu(University Islamic Financial). Bu, Amerika müsəlmanlarına əmanətlər, ev maliyyə və qarşılıqlı fondlar kimi İslam prinsiplərinə uyğun məhsul və xidmətlər təqdim edir. Chicago şəhəratrafi orta sinifdə fəaliyyət göstərən Devon Bankı, murabaha və icarə əsasında daşınmaz əmlak, avtomobillər və digər aktivlər üçün kommersiya və fərdi maliyyələşdirməyə başlamışdır. Anchor Finance Group ABŞ, İslam prinsipləri, layihənin maliyyələşdirilməsi, daşınmaz əmlakın maliyyələşdirilməsi, birgə müəssisə kapitalı və sindikatlaşdırılmış kreditlər əsasında maliyyə vəsaitlərinin yaradılması kimi kommersiya və sənaye bazarlarında xidmət göstərməyə başlamışdır. Bundan əlavə, Rəhbərlik Maliyyə Qrupu ABŞ-ın 32 əyalətində yaşayan müsəlmanlara ev finansmanı təqdim edir (Han və Bhatti, 2008).

London əsrlər boyu mühüm maliyyə mərkəzi olmuşdur və gəlir gətirən hər hansı yeni bir alətə açıqdır. Son illərdə London islami maliyyə fondaların üstünlük verdiyi Bəhreyn, Dubay və Malayziya kimi dövlətlərlə rəqabət aparan ilk qərb şəhəridir. London maliyyə bazarları dərin və likvid bazardır. İngilis qanunu, İslam əməliyyatları üçün imtiyazlı qanun çərçivəsinə malikdir. Məsələn, Britaniya hökuməti Sukukun vergi istisnasına icazə verən bir qərar çıxardı. 1982-93-cü illərdə murabaha əsaslı Əl-Baraka Beynəlxalq Bankı İslamın ev maliyyələşdirilməsini təmin etmişdir. Küveyt Birləşmiş Bankı / Al Ahli United Bank 1995-ci ildə təsis edilmişdir. İsraildə icarə və murabaha əsasında maliyyələşdirmə təmin edilmişdir. Britaniya İslam Bankı 2004-cü ildə yaradılıb. HSBC Amanah 1998-ci ildə təsis edilib, ancaq onun baş ofisi Dubaydadır. İngiltərədə FSA tərəfindən icazə verilən 3 İslam bankı var: İngiltərə İslam Bankı, Avropa İslam İnvestisiya Bankı və Yaxın Şərq və London Bankı.

3.2 İslam maliyyəsinin Azərbaycan Respublikasında tətbiqinin iqtisadi perspektivləri və hüquqi bazanın formalaşması

Qlobal maliyyə sistemində İslam Bankçılığı əsasən "faizsiz maliyyə" kimi xarakterizə edilməkdədir. İlk dəfə bu sistem 1963-1966-cı illər ərzində Misir iqtisadçı aliminin hazırladığı bank modeli üzrə elə bu ölkədə tətbiq edilmişdir.

Müasir dövrdə islam bankçılığı geniş coğrafi kontingenti təşkil edərək, Amerikadan Çinədək dünyanın ayrı-ayrə İEO və İEOÖ-də tətbiq olunur.

Sadalananları ümumiləşdirsək, islam bankçılığının 50 ilə yaxın bir dövr keçərək təşəkkül tapmasını və model olaraq intensiv tərəqqi etməsini görə bilərik. "The Financial Times"-ın verdiyi informasiyalara istinadən BVF son tədqiqatının nəticələrinə əsasən, İslam qaydaları üzrə fəaliyyət göstərən maliyyə-kredit qurumlarına olan maraq intensiv olaraq artır. Təcrübə hesablamalarına əsasən, yer üzündəki 1,3-1,7 milyard müsəlmanın pullarının 50 %-i 2015-ci ildə belə banklardakı hesablarda olacaq.

İslam bankçılığının mühüm prinsipləri isə iqtisadi əlaqələr üzrə tərəfdaşlıq prinsiplərinə dayanır. Başqa sözlə desək, şəriklik prinsipi üzrə həyata keçirilən investisiya projeklərində bank, mənfəətlə bərabər, biznes prosesində yaranan zərərləri də alıcı ilə bölüşdürür. Nəticədə bu da, hər 2 tərəfin məsuliyyətini 2 dəfə çoxalır. O cümlədən, İslam bankçılığı, bütün sazişlərdə, gələcək dövrlərdə iqtisadi mübahisələrin ortaya çıxmasına səbəb olacaq qeyri-müəyyənlik xarakterli müddəaların olmasına icazə vermir.

Müasir dövrdə isə AR-da da zaman-zaman islam bankçılığı tərəqqi edir. Onların aktivləri hər il təqribən 10-15 % çoxalır. İslam maliyyə institutlarının orta gəlirliliyi 10-20 % ətrafında dəyişir.

AR-da İslam bankçılığının tərtib edilməsi ə isə, vurğulamaq istərdik ki, ölkəmizdə 3 bank – ABB, Turan Bank və Amrahbank ölkədə birinci dəfə İslamın maliyyə məhsullarının tətbiq edilməsinə cəhd etmişdirlər.

Belə ki, ABB – 2012-ci ilin oktyabr ayında bankın təşkilatı İslam bankçılığı strukturu fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Departament bank qanunvericiliyində, məhdudiyyətlərə görə İslam maliyyə mallarını geniş tətbiq edə bilməmişdir. 2015-ci ildə ABB-də baş verən dəyişikliklərlə bağlı department bağlanmışdır.

Amrahbank – müasir dövrdə Amrahbankda bu ilin axırına kimi İslam Bankçılığı mallarının tətbiqinə başlanmasa planlaşdırılır. Amrahbank məhsul kimi

isə lizinq mallarının islam Bankçılığı prinsiplərlə tətbiq edilməsi planlaşdırılır. Bank müasir dövrdə məhsulların ərsəyə gətirilməsi mərhələsindədir.

Vurğulamaq lazımdır ki, müasir dövrdə ölkəmiz bir çoxunun islam dininə sitayiş etməsini əsas götürsək, bu məsələnin daha da qüvvəyə minəcəyini görə bilərik. Ona görə ki, banka kredit üçün müraciət edən bəzi şəxslər dinimizdə də deyildiyi kimi faizlərlə kreditlərin verilməsi yasaq olduğunda, bir çoxu isə təklif edilən yüksək kredit faizləri almaqda çətinlik çəkdiklərindən bu kreditləri almaqdan imtina edirlər.

TuranBank – bankın 2013-2015 –ci illər ərzində strategiyasının mühüm hədəflərindən biri “İslam Bankçılığı” pəncərəsinin tətbiq olunmasıdır.

Bununla belə, İİB qrupu ilə 2006-cı ildən məhsuldar danışıqlar etmiş, 2008-ci ildə xırda və orta sahibkarlığın islam meyarları üzrə 6 illik 1 il güzəşt müddəti olmaqla 1 mln. Amerika dolları dəyərində maliyyələşmə xəttini qazanmışdır. Müasir dövrdə uğurlu əməkdaşlığın nəticəsi kimi TuranBank və İİB qrupu arasında ümumi maliyyələşmə xəttinin dəyəri 8,7 mln. Amerika dolları olmuşdur.

Günümüzdə Bank, hər 2 qurum vasitəsilə cəlb edilən pul vəsaitləri İslam Bankçılığı kontekstində xırda və orta Sahibkarlıq subyektlərinə təklif edir. O cümlədən, Bank, özünün Strateji Planına əsasən 2015-ci ilədək İB pəncərəsini yaratmağı planlaşdırır ki, bu da İB-nı nəinki xırda və orta Sahibkarlıq subyektlərinə, həmçinin pərakəndə yönümdə də tətbiqinə xüsusi zəmin yaradacaqdır.

BİB məhsulları hesab edilən Murabaha və İjara malları Kiçik və Orta Sahibkarlıq subyektlərinə 2 istiqamətdə təqdim olunur:

1. Uzunmüddətli investisiya yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsi
2. Qısamüddətli ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi

Uzunmüddətli investisiya yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsi əsasən 5 illik dövrü təşkil edir və müştəriyə 1 ilədək güzəşt verilməsi planlaşdırılır. Qısamüddətli ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi isə 1 illik dövrü təşkil edir.

AR iqtisadiyyatının tərəqqi etdirilməsində faizsiz bank institutlarının resurslarından istifadə istiqamətində İİB ilə əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, AR-nın 04.07.1992-ci il tarixində bu quruma nümayəndə olması qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin intensivləşməsinə stimül vermişdir. Müasir dövrdə AR-nın İİB-də 9,56 mln. Amerika dolları pay sahibi olmaqla onun işində yaxından iştirak edir.

Vurğulamaq olar ki, TuranBank, seçilmiş satış kanalları fonunda ənənəvi bankçılığa eyni vaxtda, İB-nın ölkəmizin maliyyə sahəsində təşviqatını aktiv həyata keçirən banklardan biridir. Bununla belə, bank 2007-ci ildən İİB Qrupuna daxil olan OSİİK tərəfindən İB sahəsində təşkil olunmuş ayrı-ayrı təlimlərə qoşulmuş və nəticə etibarilə 2008-ci ildə = xırda və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədilə 1 mln. Amerika dolları dəyərində vəsait cəlb etmişdir. Bankın indiyədək ümumilikdə İİB-dən islam maliyyələşməsi yönündə qazandığı vəsaitin kompleks həcmi 13,7 mln. ABŞ dolları dəyərindədir.

TuranBank, həm OSİİK, həm də BİTMK tərəfindən cəlb edilmiş pul vəsaitləri şəriət qaydaları kontekstində xırda və orta sahibkarlığın tərəqqisinə istiqamətləndirmiş və islam bankçılığının vacib rolu və tərəqqi perspektivlərinin geniş vüsət alması haqda davamlı olaraq təbliğat və təşviqat işləri həyata keçirmişdir.

AR-da İslam maliyyəçiliyinin hüquqi əsaslarını ərsəyə gətirməyə texniki dəstək layihəsinin tətbiqinə məsul qurum olaraq layihənin benefisiarı olan İN tərəfindən KOBİA müəyyən edilib. Gələcək dövrlərdə isə İslam maliyyəçiliyi tərəqqi etdikcə, bu maliyyə mallarına yeni sərmayə çəkmək üçün xüsusi mənbə kimi istifadə edilə biləcək.

Bu sahədə bəzi dövlət qurumları ilə iş təşkil edilir. Alternativ bank maliyyəçiliyi modelləri Avropada, Qazaxıstanda, Böyük Britaniyada, Türkiyədə istifadə edilir. İstənilən halda alternativ maliyyə mənbələrinin tətbiq edilməsi dövlətdə biznesi dəstəkləmək nöqteyi-nəzərindən faydalıdır.

İslam maliyyəçiliyi üçün hüquqi baza yaratmaq üçün İİB Azərbaycana 200 min dollar dəyərində texniki yardım ayırıb. Uyğun qrant sazişi 2017-ci ilin

yanvarında bağlanmışdı və ARİN-də bu sektorda qanunvericilik proyektı təşkil edilir. Proyekt hazır olduqdan sonra AR Mərkəzi Bankı və AR Maliyyə Bazarlarına Nəzarət palatasının müzakirəsinə təqdim ediləcəkdir. Bu strukturlar tərəfindən qanun proyektı məqsədəuyğun sayılsa da, bu layihə müzakirələr üçün AR Prezidenti, AR Nazirlər Kabineti və AR Milli Məclisinə təqdim ediləcək.

Qanun qəbul edildiyi halda, ölkə daxilində ikili maliyyə sistemi mövcud olacaq və buda bank sektorunda rəqabəti çoxalmaqla, maliyyə xidmətlərinin ucuzlaşmasına imkan yaradacaq.

.

NƏTİCƏLƏR

2008-ci ilin global maliyyə böhranı ilə əlaqədar tənqid olunan ənənəvi maliyyə sistemi, İslam maliyyə sistemini global tədqiqat obyektinə çevirdi. Bu sahədə Böyük Britaniya bütün G7 ölkələrini qabaqlayaraq bank qanunveriliyinə dəyişdirilməsinə və İslam maliyyə xidmətlərinin geniş tətbiqinə başlanğıcdır. Hal hazırda ABŞ, Almaniya, Avstraliya, Kanada, Lyuksemburq, Yaponiya və bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə İslam maliyyə xidmətlərini təklif edən banklar və investisiya fondaları mövcuddur.

İslam maliyyə məhsulları öz fəaliyyət mexanizminə əsasən, iqtisadi investisiyalar və ticarəti stimullaşdıran xidmət növüdür. Lakin ənənəvi maliyyə sistemində olduğu kimi bu sistemində əsas məqsədi gəlir əldə etməkdir.

İslam maliyyə sistemi ənənəvi maliyyə ilə müqaisədə daha mürəkkəb sistemdir və risk memencment baxımından tam fərqli bir yanaşmadır. Maliyyə aktivləri və fəaliyyətə tətbiq olunan məhdudiyyətlər onu daha investisiya və ticarət yönümlü bir xidmət növünə çevirmişdir və bu xüsusiyyət İslam maliyyəsinin rəqabətdə üstün cəhəti hesab edilir. Digər tərəfdən bir başa nəğd pul vəsaitləri ilə müştərinin maliyyələşdirilməsini mümkünəş edən bu sistem, rəqabət baxımından bəzi alimlərin müzakirəsinə səbəb olmuşdur.

İslami maliyyə sisteminin dünyadakı inkişafına paralel bir şəkildə Azərbaycanda da sürətlə inkişaf edəcəyi təxmin edilir. Lakin ölkənin bank qanunvericili hal-hazırda İslam maliyyə məhsullarının bir qismini və yaxud məhdud şəkildə tətbiqini mümkünəş etmişdir. Bununla əlaqədar İslam ölkələrinin kapitalı ölkəyə daxil ola bilmir və həmin ölkələrin bank filialları Azərbaycanda təmsil olunmur.

Nəzərə alsaq ki, ölkəmizin büdcəsi neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar investisiya etmə qabiliyyətini aşağı salmışdır və bu sahədə investisiya çatışmamazlığı hələdə hiss olunmaqdadır. Vətəndaşların xarici valyutada banklardan aldığı borcların bir qisminin dövlət tərəfindən ödənilməsi bankların maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırsada həmin vəsaitlərin iqtisadi investisiyalara

yönəlməsinə səbəb olmayacaq. Ölkədə mövcud olan kredit sistemi, vətəndaşların sabit gəlirlərini əsas ödəniş mənbəyi kimi rəhbər tutaraq, yalnız istehlak yönümlü əməliyyatların maliyyələşdirilməsinə üstünlük verir. Orta və kiçik biznesin maliyyələşdirilməsinə bəzi bankların kredit məhsulları mövcud olsada, onların səmərəli tətbiqi haqqında danışmaq tezdir. Azərbaycanın bank sistemində müştərilərə (hüquqi və fiziki şəxslərə) təqdim olunacaq kredit vəsaitlərinin illik faiz dərəcəsi avropa ölkələri ilə müqaisədə 3-4 dəfə çoxdur və buda iqtisadi subyektlərin inkişaf etməsinə münbit şərait yaratmır.

TƏKLİFLƏR

İslam maliyyə sisteminin Azərbaycanda tətbiqi və inkişaf etdirilməsi aşağıda geyd olunan təkliflər əsasında daha məqsədə uyğun olardı:

1. Azərbaycan Respublikasında İslam maliyyəsinin tətbiqi ilə əlaqədar bank qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və ikili maliyyə sisteminin fəaliyyəti üçün hüquqi əsaslar təmin olunmalıdır.
2. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsindən sonra, Beynəlxalq İslam İnvestisiya Fondlarından ölkənin real iqtisadiyyatının inkişafı üçün maliyyə kapitalının daxil olmasına, münbit şərait yaradılmalıdır.
3. Ölkədə İslam maliyyə məhsullarının tətbiqi ilə yanaşı bank sistemində rəqabət mühitinin gücləndirilməsinə şərait yaratmaq və maliyyə kapitalının ucuzlaşdırılmasına nail olmaq.
4. Azərbaycanın İslam ölkələri ilə bütün sahələrdə əlaqələrinin daha da genişlənməsinə şərait yaratmaq və həmin ölkələrə Respublikanın ixrac potensialının artırılması təmin etmək.
5. AR Dövlət Neft Fondu vəsaitlərinin bir hissəsini “AAA” kredit reytinginə sahib olan İslam maliyyə aktivlərində yerləşdirmək və Fondun investisiya portfelini diversifikasiya etmək.
6. Qeyri-neft sektorunun, xüsusəndə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsində İslam maliyyə məhsullarının geniş tətbiqini təmin etmək.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Z.F, 2013, Bank fəaliyyətinin əsasları Bakı, 269 s., s.140.
2. Məmmədov Z.F. 2010, Pul, kredit və banklar. Bakı,.
3. Mərkəzi Bank statistik təhlili Bakı, 2017 s.28.
4. “İslamic Banking and Takaful products” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman CIMA London 2013.
5. “İslamic Capital Market and Instruments” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman CIMA London 2013.
6. Islamic Financial Service Industry Stability Report 2017
7. Bank Negara Malaysia, Central Bank of Malaysia official internet page <http://iimm.bnm.gov.my/index.php?ch=15&pg=86>
8. Банковское дело / Под ред. О.И. Лаврушина. - М.: КноРус, 2016. - с.98.
9. Athanassopoulos, A.D. ve Labroutsos, N.S., (2018), “Finansal hizmetlere yönelik kurumsal müşteri davranışı: Yunanistan'ın gelişmekte olan pazarından ampirik sonuçlar”, Uluslararası Banka Pazarlama Dergisi, 17 (6), ss. 247-285.
10. Claessens, S.T., Glaessner ve Klingebiel, D., (2012), “Gelişmekte olan pazarlarda e-finance: Bir yandan atlamak mümkün mü? Dünya Bankası Mali Sektör Tartışma Raporu, Sayı 4, Haziran s.78-83.
11. D.B. Predein, E., Kettaneh-Wold, N., Wold, S. Çok ve Megavariat Veri Analizi, Umetrics AB. - Umea, 2011.
12. D.R. Hodgman - S.R. King // Avrupa Kalite Ödülü bilgileri Broşürü - EFQM, 2014. <http://www.eipm.org/research/EFQM> Exc for Exc.
13. Daniel, E., (2016), “İngiltere ve İrlanda Cumhuriyeti'nde elektronik bankacılığın sağlanması”, Uluslararası Banka Pazarlama Dergisi, 17/2, Dannenberg, M ve Kellner, D., (2016), “Bugünün teknolojisiyle yarının bankası”, Uluslararası Banka Pazarlama Dergisi, Şubat 2016, sf. 90-97.
14. Daniela Bojan; Mutu SIMONA ve Paun DRAGOS (2010), “Elektronik Bankacılık - Finansal Hizmetlerin Sunumu İçin Avantajları”, Analele Universității din Oradea. Științe Economice, Cilt 1, 672-677.
15. F. Kotler Banka kredilerinin benzersizliğine dair bazı kanıtlar // J. Finans Ekonomisi. 2010. Aralık 189 s.

- 16.Gordon, R ve Mulligan, P., (2016), “Bilgi teknolojisinin finansal hizmetlerdeki müşteri ve tedarikçi ilişkileri üzerindeki etkisi”, Uluslararası Hizmetler Endüstri Yönetimi Dergisi, Vol. 13, No. 1, sayfa 29-46
- 17.H.Vood və F.R. Düzenlenmiş endüstrilerdeki hedefleri belirler: bankacılıkta gider tercih davranışı // J. Politik Ekonomi, 2012. Şubat S.256 s.63.
- 18.Ekonomi. 2012. Şubat P.256 s.96.
- 19.Jayawardhena, C ve Foley, P., (2017), “Bankacılık Sektöründeki Değişiklikler - İngiltere'de İnternet Bankacılığı Örneği”, İnternet Araştırması: Elektronik Ağ Uygulaması ve Politikası, Cilt. 10, No. 1, s.19-31.
- 20.Latimore, D., Watson, I. ve Maver, C., (2016), “Müşteri konuşuyor: 3.300 İnternet kullanıcıları bize perakende finansal hizmetlerden ne istediklerini söylüyor”, Erişim: URL: <http://www.mainspring.com/araştırma/belge/görünüm/1.2099.1215.00.html>. [28 Mayıs 2016].
- 21.Sathye, M., (2015), “Avustralya Bankacılığının İnternet Bankacılığını Kabulü: Ampirik Bir Araştırma”, Uluslararası Banka Pazarlama Dergisi, Cilt. 17, 7, sayfa 324-334.
- 22.Shanmugam, B ve Guru, K.G., (2016), “Malezya'da Elektronik Bankacılık”, IBBM Yayınları.
- 23.Şarkıcı, D., Ross, D ve Avery A., (2015), “Perakende Bankasında Başarılı Web Portalları”, Frank J. Fabozzi Associates.
- 24.Slack, F ve Rowley, J., (2017), “Çevrimiçi Kiosklar: Mobil kullanıcılar için mobil teknolojilere alternatif”, İnternet Araştırması: Elektronik Ağ Uygulamaları ve Politikası, Cilt. 12, No. 3, sayfa 248-257.
- 25.Strieter, J., Gupta, A.K., Raj, S.P ve Wilemon, D., (2017), “Ürün yönetimi ve finansal hizmetlerin pazarlanması”, Uluslararası Bankacılık Pazarlama Dergisi, Cilt. 17, 7, sayfa 342-354.
- 26.Wah, L., (2016), “İnternette Bankacılık”, Amerikan Yönetim Derneği 88 (11), s. 44-48.
- 27.Williamson, R., (2015), “Kanalların değiştirilmesi: Interactive TV, e-

ticaretin açılığı için net bir performans sergileyebilir”, Interactive Week, 2 Nisan, s. 18-22.

İnternet resursları

1. [http:// www.american-bank.com](http://www.american-bank.com)
2. <http:// www.coastalbanc.com>
3. <http:// www.firstcitizensnb.com>
4. <http://markswebb.ru/press/blog/18847.html>
5. <https://www.iktisatbank.com/smart-banka-karti>
6. <https://banker.az/banklarimizda-t%C9%99klif-edil%C9%99n-%C9%99n-yaxsi-debet-kart-m%C9%99hsullari/>
7. <https://www.cbar.az/>
8. <https://www.fimsa.az/assets/upload/files/Yanvar%202019.pdf>
9. <https://coinmarketcap.com>
10. <https://medium.com/>
11. <https://www.stat.gov.az/>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Depozit/Öhdəlik.....	12
Cədvəl 2. Mübadilədə ribaya gətirib çıxarda bilən malların mübadiləsinə qoyulan tələblər.....	17
Cədvəl 3. Ümumi daxili məhsul, məzənnə və inflyasiya.....	39
Cədvəl 4. Nağd xarici valyuta ilə mübadilə əməliyyatları.....	40
Cədvəl 5.İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu.....	45
Cədvəl 6. Kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qoyuluşları.....	46
Cədvəl 7. Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu.....	47
Cədvəl 8.İslam Pul bazarı alətlərinin müqaisəli xüsusiyyətləri.....	52
Cədvəl 9.Malaziya İslam banklar arasındakı pul bazarının maliyyə əməliyyatları dinamikası min. ABŞ dolları.....	53
Cədvəl 10.Opsion, svop, forvard və fyuçers müqavilələrinin tərtibatında istifadə edilən İslam ticarət müqavilələrinin xüsusiyyətləri.....	58
Cədvəl 11. İslam, kapitalizm və sosializm müqayisəsi.....	61

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1. Dollarlaşma səviyyəsi 2010-2018-ci illər üzrə.....	38
Diaqram 2. Azərbaycanda kredit, əmanət və real faiz dərəcələri.....	43
Diaqram 3.Kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu %(2018-ci il)..	44
Diaqram 4. Dünya İslam Maliyyəsi - Aktivlər üzrə (2016).....	48
Diaqram 5. Dünya sükkuk bazarının inkişaf dinamikası.....	57